

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SARIKAMIŞ MUHAREBELERİ (22 Aralık 1914 – 10 Ocak 1915)

Sayim TÜRKMAN*

ÖZ

Bu makalede, Türk Harp Tarihinin en dramatik savaşlarından biri olarak yerini alan ve yapılan stratejik hatalarla Doğu (Kafkas) Ordumuzun daha Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Sarıkamış bölgesinde erimesine sebep olan askeri ve siyasi olaylar incelenmiştir. Kurmay heyetininin bütün ikazlarına rağmen Enver Paşa, kışın en çetin geçtiği Aralık- Ocak aylarında 3. Orduyu muharebeye sokmuştur. Ayrıca, Hafız Hakkı Paşa'nın emir dışında 10. Kolorduyu Rus birliklerini daha kuşatıcı bir taarruzla kuşatmak amacıyla 3.000 metre yükseklikteki Allahuekber dağlarından geçirmeye çalışması sebepleri ile on binlerce vatan evladı tek kurşun atmadan soğuktan ve hastalıktan şehit olmuştur. Yapılan stratejik hatalardan biri de hareketin Aralık sonu ile Ocak başında yapılmış olmasıdır. Böyle bir hareket yapılması için ya Kasım ayı geçmeden veya bahar başlangıcında yapılması gerekiyordu. Özellikle 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu hususu vurguladığı için savaştan kaçmaktan dolayı suçlanmış ve görevinden alınmıştır. Bu hezimetten sonra diğer cephelerden özellikle Çanakkale ve Avrupa Cephelerinden getirilen birliklerle 3. Ordu tekrar kurulmaya çalışılmıştır. Bu maksatla askerlerimiz binlerce kilometre yol yürümek zorunda kalmış ve özellikle Suriye ve Irak Cephelerimiz zayıf kalarak büyük insan ve toprak kayıpları yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 3. Ordu, Birinci Dünya Harbi, Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış Muharebeleri.

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, sayimturkman@hotmail.com, (ORCID: 0000-0003-0934-5323).

SARIKAMIŞ BATTLES IN THE FIRST WORLD WAR (December 22, 1914 - January 10, 1915)

ABSTRACT

In this article, the military and political events that took place as one of the most dramatic wars in the Turkish War History and caused our Eastern (Caucasian) Army to melt in the Sarıkamış region during the first months of the First World War were examined. Despite all the warnings of the staff delegation, Enver Pasha put the 3rd Army into battle in December-January, when winter was the worst. In addition, due to the fact that Hafız Hakkı Pasha tried to pass the 10th Corps through the 3,000 meters high Allahuekber mountains in order to surround the Russian troops with a more encompassing attack, tens of thousands of children died from the cold and disease without throwing a single bullet. One of the strategic mistakes made is that the operation was made in late December and early January. To make such an operation, it had to be done either before the end of November or at the beginning of spring. Especially 3rd Army Commander Hasan İzzet Pasha was accused of fleeing from the war and was dismissed for emphasizing this issue. After this defeat, the 3rd Army was tried to be re-established with the troops brought from other fronts, especially Çanakkale and European Fronts. For this purpose, our soldiers had to walk thousands of kilometers and especially the Syrian and Iraqi Fronts remained weak and great human and land losses were experienced.

Keywords: 3rd Army, Enver Pasha, First World War, Hafız Hakkı Pasha, Sarıkamış Battles.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başladığında Kafkas Cephesi'nde Rusların önemli miktarda kuvvetleri bulunmamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girip girmeyeceği kesinleşmemiş olduğundan buradaki önemli kuvvetlerini Avrupa cephesine sevk etmişlerdi. Bu sebeple Kafkas Rus Ordusunun kuvveti 100 Tabur ile 117 Bölük ve 250 toptan ibaretti. Asker sayısı ise 100.000 er ve 15.000 atlı askerden oluşuyordu.¹

Birinci Dünya Savaşı'nın en geniş cephelerinden olan Doğu (Kafkas) Cephesi'nde Hasan İzzet Paşa'nın emir komutasında bulunan 3. Ordu birlikleri, Azap ve Köprüköy Muharebeleri neticesinde Rus birliklerinin taarruzlarını durdurmayı başarmış, az da olsa bir miktar toprak parçasını Ruslardan geri alabilmişti. Bu başarıyı önemsemeyen Enver Paşa, Rus kuvvetlerini çevirme hareketi ile Sarıkamış bölgesinde imha ederek Kafkasya bölgesini ele geçirmeyi planlamaktaydı.

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, C. IX, 3. B, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 415.

Enver Paşa, Sarıkamış Harekat'ını planlarken 1877-1878 yıllarında kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'dan geri almayı hedefliyordu. Ayrıca, Rusların Birinci Dünya Savaşı sonunda Kafkasya ve İran'daki durumdan yararlanarak Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye teşebbüs edeceklerine inanıyordu. Hem Rusların girişimlerini önlemek, hem de Kafkasya ve Orta Asya'da yaşayan Türk ve Müslüman halkı ayaklandırarak Osmanlı ordusuna destek sağlamayı düşünüyordu.²

Enver Paşa, 3. Ordunun Sarıkamış taarruzunu harita üzerinden Liman von Sanders Paşa'ya anlatmış ve görüşünü almak istemiştir. Liman Paşa, hareketin imkansız olmamakla birlikte, yüksek sırtlardan çok dar yollardan ve karla kaplı bir araziden yapılmasının çok zor olacağını izah etmiştir.³ Benzer ikazları Kazım (Karabekir) Bey ve diğer kurmay subaylar da yapmış, fakat Enver Paşa'nın düşüncelerinde bir değişiklik olmamıştır.

Almanya, Doğu (Kafkas) bölgesinde Rus kuvvetlerini 3. Türk Ordusu ile durdurmak istiyordu. Bunun bir sebebi, Almanya'nın yeni bir Lehistan seferi yapma planıydı. Rus kuvvetleri Kafkas bölgesinde Türk Ordusu ile savaşırken Avrupa Cephesi'ne kuvvetlerinin bir bölümünü kaydırma imkanı bulamayacaktı. Bu maksatla Enver Paşa, Genelkurmay İkinci Başkanı Kurmay Yarbay Hafız Hakkı Beyi 25 Kasım 1914 günü Mecidiye kruvazörü ile Trabzon üzerinden cepheye gönderdi. Enver Paşa'nın Batum'a asker çıkarma düşüncesi 10. Kolordunun 3. Ordu emrine girmesini geciktirmiş ve Sarıkamış Muharebelerinin kış ortasında yapılmasına yol açmıştır.⁴

Enver Paşa ve Hafız Hakkı Bey, Kafkas Cephesi'nde Rusları mağlup edecek kuşatıcı taarruz fikri üzerinde planlarını yoğunlaştırmaya başlamışlardı. Çünkü, Alman Cephesinde Ruslarla savaşan Alman kuvvetleri 26 - 28 Ağustos 1914 tarihinde çok üstün mevcutlu iki Rus ordusuna karşı Tanberk dolaylarında kuşatıcı muharebe yaparak imha muharebesini kazanmıştı. Bu bilgi, Almanya'da bulunan ve savaş karargahında görev alan Osmanlı Kurmay heyetinden geliyordu.⁵ Enver Paşa bu bilgilere önem veriyor ve Rus Ordusu'nu benzer bir kuşatıcı hareket ile imha edeceğini düşünüyordu.

Ruslar, Kafkas Cephesi'ni iki bölgeye ayırmışlardı. İlerleme istikameti Erzurum olmak üzere sağ kanat General Berhman'ın Sarıkamış Grubu, Sol

² Karal, a.g.e., s. 420.

³ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, 7. B., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 56.

⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s. 40, 44.

⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara, 1993, s. 349.

Kanat General Oganofski'nin emir ve komutasında olmak üzere Türk – İran sınırından Erzurum istikametinde hareket emri almıştı. General Berhman'ın başlangıç kuvveti, 45 piyade taburu ile 20 süvari bölüğünden meydana geliyordu.⁶

4 Aralık 1914 tarihinde Albay Hafız Hakkı Bey, 11. Kolordunun 34. Tümen cephesini ziyarete gelmiştir. Karargah subaylarından olan Albay Aziz Semih İlter, Hakkı Paşa'yı karşılamıştır. Semih Bey, bu ziyaretle ilgili hatırasını kayda almıştır. Taşlıtepe'deki topçu mevzilerini gezdiklerini ve Hakkı Bey'e:

“İstanbul'dan neden geldiklerini” sorduğunu ve Hakkı Bey'in, “Anlayamadın mı?” karşı sorusu üzerine Semih Bey: “Anladım. Ne duruyorsunuz, demeye geldiniz! dedim”. Hakkı Bey, gülerek dedi ki: “iyi bildin. Ne duruyorsunuz? Beni Batum'dan vapura bindirmelisiniz, yoksa Trabzon'dan gitmem.” ve “Bu şekilde bir taarruz yapılmasından bahsedildi. Etraftaki dağların büründüğü karların derinliğini gösterdim. Hatta bu mevsimde muharebenin ilanında vakitsizliğinden bahsettim.” Dedi ki: “ben de bu fikirdeyim. Hatta Alman Genelkurmayını ikna için Bronzart Paşa ile beraber Berlin'e gitmiştik. Oteldeki odalarımıza ayrılıp yıkandıktan sonra, tekrar bulduğumuz zaman, Bronzart Paşa dedi ki: ‘Hazır ol Gidiyoruz. İstanbul'a dönüyoruz. savaş başlamıştır.’ ‘Karadeniz'deki olayı orada öğrendim. Geri döndük. Bundan dolayı başlayan bu savaşı iyi bitirmekten başka düşünecek bir şey kalmamıştır. O halde kışı olduğumuz yerde geçirip ilkbaharda taarruz etmek gerektiğini anlattım”. Hafız Hakkı Bey dedi ki: “İlkbaharda barış olma ihtimali vardır. Böyle olursa, barış masasına hangi işimizle oturacağız? Çorbada pirinci çok olanın hissesi de çok olur. Bundan dolayı herhalde bir taarruz yapmalıyız.”⁷ dedi.

Bölgeyi yerinde inceleyen Hafız Hakkı Bey, 3 Aralık 1914 tarihinde göndermiş olduğu raporunda: “*Bir Kolordu ile cepheden iki Kolordu ile de Bardız - Oltu üzerinden ihata ile Ruslara muvaffakiyetli taarruz yapılabileceğini yerinde tetkik ettim. Rütbem tashih olunursa, ben de bu işi yaparım.*” demiştir Kazım Karabekir Paşa'nın yorumuna göre Cemal Paşa'nın Mısır'a Hafıza Hakkı Bey'in Kars'a gireceğini düşünerek Cemal Paşa'dan önce Kars'a girmeyi ve Kars'ın geri alınmasını Hafız Hakkı Bey'e bırakmamak için Enver Paşa, ani bir kararla Alman kurmay subayı Guze'yi

⁶ General Nikolski, **Sarıkamış Harekatı**, Çev. E. Yarbay Nazmi Bey, ATASE Yayınları, 2. B, Ankara, 1990, s. 3.

⁷ Aziz Semih İlter, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatırları**, Gen.kur. Yayınları, Ankara, 2007, s. 7.

ve Alman Harekat Şubesi Müdürünü alarak 6 Aralık'ta Yavuz gemisine binerek Trabzon'a hareket etmiştir.⁸

Rus kuvvetlerinin Oltu müfrezesinde 15.000 asker bulunmaktaydı. 12 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa, Erzurum'a geldiğinde Rus Çarı II. Nikola, Kafkasya'da bulunuyordu. Çar zaman zaman askerinin moralini yükseltmek üzere cephe hattını gezmekteydi. Sarıkamış bölgesinden Mecingirt'e bir gün hareket ettiğinde, Türk askerine rastlamış ve hemen manevra yaparak uzaklaşmıştır.⁹ Çar, aslında esir düşebilir veya öldürülebilirdi. Keşif kolları bu tarz bir olaya hazırlıklı olmadıkları ve emir almadıkları için Çar'ı izlemekle yetinmiştir.

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, 12 Aralık tarihli günlüğünde Sarıkamış Harekatına dair düşüncelerini aktarırken, "... *Durup dinlemeden Oltu muntikasında az zamanda atlayıp Rus hatt-ı ric'atine Ruslar kaçmadan veya neticeli bir taarruzu 11. ve 9. Kolordulara yapmaya fırsat bulamadan biz Kars yoluna dönmeliyiz*"¹⁰ diyerek, kış şartlarında yapılacak bu hareketin felakete yol açacağını göz ardı etmekteydi.

Osmanlı ordusunun diğer önemli sıkıntılarından birisi ulaşım imkanlarının kısıtlı olmasıdır. Batıdan doğuya doğru uzanan demiryolu hattı, Ulukışla'dan geçmekte ve bu mesafe yaklaşık 600 km'dir. Buna bağlı olarak iâşe sorununun bölgesel olarak çözülmesi, ya da hareket başladıktan sonra Sarıkamış'ta depoları iâşe ile önceden doldurulmuş olan depoların ele geçirilmesidir.¹¹ 19 Aralık'ta 3. Orduyu teftiş eden Enver Paşa, askerinin giyecek, iâşe, silah, techizat ve mühimmat açısından bir çok eksikliklerini tespit etmiş olmasına rağmen, bunların muharebeye kesinlikle engel teşkil etmeyeceğini Kolordu Komutanlarına yazılı emir ile iletmiştir. Enver Paşa ayrıca, Padişah Sultan Mehmet Reşatı'n kendisini İstanbul'dan uğurlarken verdiği mesajı, şu yazılı metinle askere duyurmuştur:

"Bundan 15 gün evvel İstanbul'dan ayrılırken önce Hak Payı Şahane'ye yüz sürdüm. Ayrılırken beni kapıya kadar geçirdiler. Pek mahcup oldum. Büyük Padişahımızın elini ayağımı öptüm. Bana, 'Hayır oğlum, ben ihtiyar olduğum için asker evlatlarımla

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Savaşın Başından 1914-1918 Kışına Kadar**, C. 3, Kısım 1, B. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 357.

⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 350.

¹⁰ Murat Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B., İstanbul, 2016, s. 24.

¹¹ Bingür Sönmez – Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış**, İkaruz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 139-140.

gazaya gidemiyorum. Bari gazaya gideceklerin yanında bir müddet yürüyeyim. Geçen Balkan Harbi'nde Ordu beni mahzun etmiş idi. Bu sefer beni memnun ve mesrur edeceğinden eminim. Ben gece ve gündüz onlar için dua ediyorum.' buyurdular. Padişah-ı azamımızın bu altın sözlerine ilave edecek bir şey bulamam. Şu ana kadar bizi sevindiren Cenab-ı Allah (cc) bu yakında bizi büyük muzafferiyetlere nail edecektir."¹²

Enver Paşa, Kafkas Cephesi içi için çeşitli planlar düşünüyor ve bunları peş peşe devreye sokmaya çalışıyordu. Azerbaycan'da bulunan aşiretlerle 13. Kolordudan alacağı birliklerle Karabağ'a taarruz edilmesini düşünmüş ve bu çerçevede, Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusu da bu taarruzu desteklemesi görüşülmüştü. Ancak, buradaki aşiretlerin işe yaramadığı fiilen ortaya çıkması ile İstanbul'da bulunan 1. ve 5. Kolordu birliklerinden karma birlik meydana getirerek, 1. ve 5. Sefer Kuvvetlerini bu vazife ile görevlendirdi. Bu maksatla 5. Sefer Kuvveti 11 Aralık'ta, 1. Sefer Kuvveti 24 Aralık'ta Haydarpaşa'dan hareket ettiler.¹³ 3. Ordu birliklerinden 500-1000 km uzakta hareket yapacak olan bu birliklere, Rus kuvvetlerini Dağıstan ve Türkistan bölgelerinde yenmek ve İran ile Afganistan'ı Rus ve İngiliz etkisinden kurtarılması isteniyordu.¹⁴

Sarıkamış Muharebeleri

Savaşın başlaması ile Doğu (Kafkas) Cephesi Ordu ve Kolordu seviyesinde komuta değişikliğine uğraması emir komuta zafiyetlerine yol açıyordu. Enver Paşa'nın 3. Ordu Komutanlığına Harp Akedemisinden hocası olan Hasan İzzet Paşa'yı ataması 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile tartışmalara yol açmış ve neticede, Ahmet Fevzi Paşa görevinden alınmıştır. Bilhassa 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Bey, Köprüköy Muharebelerinde önemli hizmet ve yararlılıkları görülmüştü. 34. Tümen Komutanı İhsan Paşa, Enver Paşa'nın emri ile 9. Kolordu Komutanlığına atandı.¹⁵ Bu değişiklikle beraber Doğu Cephesi'nde 9. ve 10. Kolordu Komutanları da değiştirilmiş oldu. Böylece, savaş devam ederken 11. Kolordu Komutanlığı hariç olmak üzere, dört önemli komutandan üçü değiştirilmiş oldu. Kısa bir süre sonra bu değişikliğe Enver Paşa da dahil olacak ve 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa da görevden azledilecektir.

¹² Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No: 14**, Ocak 2017, Yıl: 66, Sayı: 139, s. 37.

¹³ Birinci Sefer Kuvvetleri Komutanlığına Yarıbay Kazım (Karabekir) Bey, 5. Sefer Kuvvetleri Komutanlığına Yarıbay Hali (Kut) Bey görevlendirilmiştir.

¹⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 352.

17 Aralık itibarıyla 11. Kolordu karşısındaki Rus piyade ve topçu birliklerinin Horum doğrultusunda Narman'daki piyade birliklerinin de Oltu doğrultusunda çekildikleri öğrenmiştir. Gelen haberler 3. Ordu Karargahında bütün cephede genel bir çekilmeye geçtikleri kanısını ortaya çıkarmıştı. Bu haber üzerine 10. Kolordu Komutanlığına Narman'daki düşman müfrezesi nin 17 Aralık 1914 günü öğleye doğru Oltu doğrultusunda çekilmeye başladığının 9. Kolordu komutanlığı'nca bildirildiği ve Narman özellikle Kabasak doğrultularında bulunduğu bildirilen düşman kuvvetleri hakkında doğru bilgilere edinerek Orduya göndermesi ve bu bölgelerde önemle keşfe devam olunması emredilmiştir.¹⁶

Hasan İzzet Paşa'nın 18 Aralık 1914 tarihinde Köprüköy'den o tarihte Erzurum'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya çektiği son şifreli telgraftaki ifadeleri hakkında Maraşal Fevzi Çakmak Paşa, *"Bu keramet gibi bir telgraftır"* demektedir. Hasan İzzet Paşa'nın telgraf metni şu şekildeydi:

"9. ve 10. Kolordular kolbaşı ile Kötek - Kars yoluna 8 - 9 günde varır. Bu esnada yalnız kalan 11. Kolordu'nun ezilmeyeceği şüphelidir. Harekatın nihayetinde büyük dağlardan aşacak olan 9. ve 10. Kolorduların düşman (Kroki : 19) karşısında vaziyetleri güç olacaktır. Bu taarruzda meydan muharebesinin sonucunu, halihazır hazırlığımıza göre kuşkulu görüyorum. Başarısızlık halinde uzun sürecek olan sefer aleyhimize dönecektir. Şimdiki halde böyle taarruzi meydan muharebesi vermeyip Narman'daki düşmanı geri atmakla yetinelim. Bunun mahzurları var ise de şimdiki halde seferi tehlike ilka etmez (tehlikeye sokmaz). İlerisi için taarruz ve istilaya ümit bırakır."¹⁷

Raporunda görüldüğü gibi 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, bu telgrafı ile büyük ölçüde bir taarruz yapmayarak, yalnız Narman'da ki düşman kuvvetlerini geri atmayı öneriyor ve kış mevsimi nedeniyle büyük çapta bir harekate girişmek istemiyordu. Bu telgraf neticesinde Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak Avrupa Cephesi'nde Avusturya Ordusu Karargahına Osmanlı Devleti adına yetkili şahıs olarak atamıştır. Bu emirden sonra boşalan 3. Ordu Komutanlığı vazifesini kendi uhdesine aldı.

Yapılan plana göre harekat 22 Aralık'ta başlayacaktı. 3. Ordu, iki grup halinde, 11. Kolordu Rusların Aras Nehri'nin iki yanından Erzurum doğrultusunda yapacakları taarruzları önlerken, 9. Kolordu Çıtak'tan Kötek'e; 10. Kolordu Oltu'dan Bardız'a harekat icra edecekti. 9 ve 10. Kolorduların harekatı sırasında 11. Kolordu, Rus kuvvetlerini hucümla

¹⁶ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-32.

¹⁷ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 18, a.g.e., s. 50.

durduracaktı. Ancak, bu plan uygulanmadı. 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, Oltu Muharebelerinde istediği neticeyi alamayınca, geniş bir kavisle Kosor boğazına yönelecektir. Buradan 3.000 metre yükseklikteki Allahuekber dağlarını aşarak Selim'e bağlı Başköy - Yedikilise istikametine 75 km'lik bir geniş kavis çizecektir. Halbuki bu sırada Sarıkamış'ta Rusların bir tabur gücünde birliği bulunuyordu.¹⁸ Şerif Köprülü, de bu plan dışı hareket için kitabında şu hatırasını ifade etmiştir (Harita-1 : Kroki-19):

“... Hafız Hakkı Bey, Erzurum'da iken emekliye sevk edilen eski 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile görüşmüşlerdi ve Ahmet Fevzi Paşa'dan ileride yapılması kararlaştırılmış olan taarruz hakkında fikrini sormuştu... Hafız Hakkı Bey'in masasında küçük ölçekli bir harita vardı. harita üzerinde elleriyle cepheleri ve çevirme oklarına göstererek, (Hafız Hakkı Bey,) 11. Kolordu ile Süvari Tümenini düşmanın güney kanadına taarruz ettirdi. 9. ve 10. Kolordularla Narman ve Oltu hizalarından doğuya Rusların gerilerine doğru ilerledi ve düşman bu süreçte tamamen çevrilmiş bir vaziyete düştü ve şu fikri ilave etti: 'zaten Avusturya ve Almanya cepheleindeki hareket neticesi ile de sabit oldu ki Ruslar, çevirme manevralarına karşı gayet ustadırlar. Ancak, kanat gerilerinde bir çevirme kolu görülmeye başlayınca hemen geri çekiliyorlar...' bunun üzerine Ahmet Fevzi Paşa, elbette verilen cevaptan hayretler içinde kaldı. Çünkü, zaten her şeyin evvelden kararlaştırılmış olduğunu anladı, buna rağmen şu şekilde karşılık verdi: 'buyurdunuz manevra teorik olarak gayet uygun bir manevradır. Lakin af buyurunuz, bendeniz böyle bir çevirmenin başarılı olması için 9. ve 10. Kolorduların da ellerinizin haritada hareket ettiği gibi hızlı ve emniyette harekete muktedir olmalarının büyük şart olduğunu inancındayım. Halbuki bu mevsimde ve kıtaların bugün benim bildiğim haliyle hudut dağlarında öyle hızlı bir şekilde hareket edebileceklerini zannetmiyorum. Cepheyi yalnız 11. Kolordu bırakmak da tehlikeli bir iştir. Bu sebeple şayet mutlaka taarruzu çevirme ile yapmak gerekli sayılıyorsa, 10. Kolorduyu yine arzettiğim gibi cepheye vermek ve çevirmek için İstanbul'dan diğer bir kolordu getirmek lazımdır kanaatindeyim'.¹⁹

Yarbay Şerif Köprülü, bunun dışında daha vahim olan bir hususu vurgulayarak Hafız Hakkı Bey'in kararlaştırılan plana uymadığını ve kendisinin veya bir başka komutanın bunu yapması halinde asılabileceğini şu önemli sözlerle tarihe not düşmüştür: “*Lakin Hafız Hakkı Bey, verilen*

¹⁸ Mareşal Fevzi Çakmak, a.g.e., s. 49.

¹⁹ Şerif Köprülü, **Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu, Sarıkamış Çevirme Muharebesi ve Meydan Muharebesi**, Yayına Haz. Mustafa Görürılmaz, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 3. B. Ankara 2015, s.159-162.

emri dinlemeyerek kendi arzu ve hevesine kapıldı ve Ardahan istikametinde geri çekilen bir Rus Tugayının arkasından kolay zaferler toplamaya koştu. Esasen Taarruz hareketi Oltu'dan sonra Kötek istikametine yöneltilecekti. Bu hatayı bizden birimiz yapmış olsaydı asılırdı, halbuki onu Paşa yaptılar...” Hafız Hakkı Bey'in Ardahan istikametinde çekilen Rus birliklerinin peşine düşmesi ile bozulan plan sebebiyle cephe derinliği 100 km genişlemiş ve hareket kabiliyeti son derece kısıtlanmıştır.²⁰ Bu yanlış karar zamanında ve koordineli taarruz engellediği gibi, düşmanın takviye alması için de son derece elverişli bir zaman Ruslara kazandırılmıştır.

13. Kolordu, Murat Nehri havzasında bulunuyordu. Bu Kolorduya verilen görev oyalama muharebeleri ile Rus kuvvetlerini durdurmak ve bu bölgede bulunan Türk birliklerinin güney yanını korumaktı. Rus Başkomutan Daşkof hasta olduğundan Komutanlığı yardımcısı General Mişlayefski yapıyordu. Mişlayefski, Enver Paşa'nın emrinde olmak üzere genel Türk taarruzunu öğrendiği halde, bu kış şartlarında başarılı olacağına ihtimal vermediğinden, gerekli tedbirleri zamanında almamış ve birliklerini parça parça muharebe alanına sevk ederek, Türk taarruzlarına karşılık vermiştir. Bu maksatla, 2. Türkistan Kolordusunun emrine bir piyade tugayı verilmişti. Daha sonra Kuban bölgesindeki 1. ve 2. Plaston Tugayları da cepheye sevk edilmiştir.²¹

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 21 Aralık'ta Enver Paşa'ya gönderdiği raporunda kış şartlarının ve arazinin çetin oluşunu şu sözlerle ifade ediyordu:

“... Soğanlı dağlarına doğru uzanan arazi öyle dik ve karla kaplı görünüyor ki 9. Kolordu Narman'ı zaptından sonra Kötek ve Çatak istikametine yürümesi 9. Kolordunun hareketini tamamen geciktirecek ve Soğanlı silsilesine cepheden taarruza mecbur olacaktır. Bugün en alçak olan Tortum vadisine dahi 10/20 cm kar yağdığından 9. Kolordunun Çatak, Pitkir üzerine hareketi büsbütün duçarı bataet olarak çevirme hareketinin tehlikeye düşeceğine eminim...”²²

3. Ordu Komutanı, halen Arhavi'de konuşlu olan Ştanke Bey'e gönderdiği yazıda:

“3. Ordunun Oltu üzerinden taarruz harekâtına devam edeceği sol kanatta bulunan 10. Kolordunun büyük bir ihtimalle 22 Aralık

²⁰ A.g.e., s. 161; Sönmez-Yıldız, a.g.e., s. 151.

²¹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 355-356.

²² ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 19, a.g.e., s. 54.

1914'te Tortum bölgesinden oltu'ya doğru yürüyüşe geçeceği, taarruz harekâtına başladıktan bir gün sonra Oltu hizasına gelinebileceği, Narman civarında bulunan Rus kuvvetlerinin bir piyade alayı, iki Süvari bölüğü ve bir ila iki topçu bataryasından ibaret olduğu, Ştanke Bey Müfrezesi'nin 10. Kolordu emrine verildiği ve 10. Kolordu Karargahının da Erzurum'da bulunduğunu.²³ bildirmiştir.

Hafız Hakkı Paşa'nın bu bölgede yer yer 2.000 ile 3.000 metre yüksekliğe ulaşan dağ silsilesini aşarak, ikmal destek noktalarından 75 kilometre daha doğuya doğru Ardahan istikametinden kuşatıcı bir hareket planlaması, ileride görüleceği gibi kıtaların yüzde seksenin donarak şehit düşmesine ve muhabere irtibatının kopmasına, böylece hareketin dört gün gecikmesine sebep olmuş ve 9. Kolordu Rus kuvvetlerin karşısında yalnız ve zayıf kalarak hareketinin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur.

Berhman, Oltu Müfrezesinden aldığı raporda Türk birliklerinin burada çoğalmakta olduğunu öğrenmiş ve akabinde Rus Türkistan Avcı Tugayını bölgeye sevk etmek için emir vermiştir. Ancak, arazinin çok karlı ve engebeli oluşundan dolayı Rus birliği, 22 Aralık 1914 tarihinde geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Oltu Müfrezesi Komutanı İstomin 23 Aralık tarihinde birliklerini Narman'a çekme kararı almıştır. Dört gün süren Türk taarruzları neticesinde Oltu Rus Müfrezesinin düzeni bozulmuş ve çok sayıda zayıat vermiştir. Müfrezesi 25 Aralık'ta Merdenek bölgesine ulaşmıştır.²⁴

23 Aralık 1914 - 10. Kolorduya bağlı 31. Tümen Oltu'ya yaklaşırken Yeniköy boğazında düşman artçıları ile muharbeye tutuştu ve bu kuvvetleri ezerek ilerlemesine devam etti. Çarpışma neticesinde Ruslardan bir albay, dört subay 100 asker esir alındı, dört top, beş makinalı tüfek ele geçti. Esir alınan askerler devşirme birliklerdi ve yeterli eğitim görmemişlerdi. Bu arada Ermeni taburunun bir kısmı dağılarak kurtulabildiler. Rus 9. Avcı Alayı bölgeye gelerek öğlene kadar Oltu'yu savunsa da 10. Kolorduya bağlı 30. Tümenin taarruzu ile Oltu ele geçirildi. Oltu alındıktan sonra 24 Aralık'ta 10. Kolordunun 30. ve 31. Tümenleri Harapka'de yeni bir Rus direnişi ile karşılaştılar. Plana göre Kolordu Oltu'yu aldıktan sonra Vartanek (Mescitli) – Başköy hattına ilerleyecekti. Ancak Rus Tugayını tamamen yenmek amacı ile iki tümeni ile Kosor'a yöneldi ve Hafız Hakkı Paşa, planı değiştirdi. 32. Tümeni Vartanek bölgesine yönlendiren Hafız Hakkı Paşa,

²³ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-8.

²⁴ Nikolski, a.g.e., s. 8-10.

birliklerinin büyük kısmı ile yani 30. ve 31. Kolorduları ile Allahuekber dağlarını aşarak Selim'e doğru yürüyüş emri verdi.²⁵

Enver Paşa'nın vermiş olduğu taarruz emri ile Hafız Hakkı Bey'in taarruz planını uygulaması farklı cereyan ediyordu. Enver Paşa 22 Aralık 1914 tarihinde vermiş olduğu taarruz emri bunu ortaya koymaktadır. Enver Paşa vermiş olduğu emrin 6. Maddesinde: "*Harekat emrolunduğu gibi icra edildiği takdirde, 23 Aralık günü 9. Kolordunun Çatak – Pitkir hattına ve 10. Kolordunun Oltu yönüne ilerlemesi ve 24 Aralık'ta 9. Kolordunun Kötek, 10. Kolordunun Bardız istikametine yürümesi muhtemeldir.*"²⁶ Bu emirden de açıkça anlaşıldığı gibi Hafız Hakkı Bey, emrin tamamen dışına çıkmış ve kendi inisiyatifi ile 10. Kolorduyu Ardahan yoluna sokarak, Allahuekber dağları üzerinden Selim istikametine sevk etmiştir.

İki adet Rus taburunu takip eden 30. ve 31. Türk Tümenlerin koordineli taarruzları, netice vermiş ve yüze yakın Rus askeri esir alınmış ve çok sayıda nakliye arabaları ile cephane ele geçirilmiştir. Bu arada 10. Kolordu Kurmay Başkanı Nasuhi Bey Ruslar tarafından esir alınmıştır.²⁷ 9. Kolordu Komutanının 25 Aralık'ta verdiği raporunda, Kolorduya bağlı 29. ve 17. Tümenlerin sabah saat 07.00 den itibaren Bardız'dan Sarıkamış'a yürüyüşe geçeceklerini ve ihtiyatta bulunan 28. Tümenin de Bardız'a hareket etmesini ve burada fazla kalmadan kabili imkan varsa, dinlenmeden Sarıkamış'a doğru hareket etmesini bildirmekteydi.²⁸

Enver Paşa, 24 / 25 Aralık gecesi Bardız bölgesine varmıştır. Kızılkilisenin 4 kilometre güneyindeki boyun kısmından Sarıkamış'a bakan Enver Paşa, Sarıkamış sırtlarının iki yanının Rus kuvvetleri tarafından tahkim edildiğini tespit etmiştir. 1 Kafkas Kolordu Komutanı Berhman, Erzurum Sarıkamış istikametinden taarruz eden 11. Kolordu ile Sarıkamış kuzeybatısından keşfettiği Türk taarruzları karşısında kuşatılma endişesi ile Kolordu birliklerine belirlenen hatta kadar geri çekilmelerini emretmiş ve birlikleri gerek hatta fazla zayıat vermeden çekilebilmiştir.²⁹

Ersenek köyünü ele geçiren 30. Tümen konaklama durumuna geçmiş ve Tümen Komutanı Yarbay Ali Osman Bey birliklerine vermiş olduğu emir de şu dikkate değer hususları vurgulamıştır: "Askeri bu gece behemahal sıcak yemek yedirmesi ve hayvanların iyice duyurulması gerekli bulunduğundan,

²⁵ Çakmak, a.g.e., s. 51.

²⁶ Köprülü, a.g.e., s. 165.

²⁷ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 412.

²⁸ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 34, a.g.e., s. 101.

²⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 420.

köy muhtarı vasıtasıyla senet karşılığında her tabura birer sığır verilmesi ve lüzumu kadar arpa ve samanı tedarik edilmesi sağlanmış olduğundan, hemen muhtara müracaat edilerek erzak alınacak ve mukabilinde senet verilecektir. Ancak gerek subaylar ve gerekse erlerden halkın mal ırz ve canına vaki olacak en ufak bir taarruz ve tecavüzün cezası, yarın sabah idam olacağını herkes bilmeli ve mahiyetine anlatmalıdır.”³⁰

General Mişlayefski, Sarıkamış'ta bulunduğu sırada 2. Koban Plaston Tugayı Kurmay Başkanı Albay Bukretof'a Sarıkamış kuzey doğusunda görülen Türk Birliklerine Tiflis Harp Okulundan yeni mezun olmuş 120 kadar subay adayının dahil olduğu 2.000 kişilik bir kuvvetle taarruz etmesini emretmiştir. Anlaşılan Mişlayefski, 3. Türk Ordusunun Sarıkamış'ı kuzey batıdan çevirme hareketini anlayamamış, bu birliklerin Oltu Rus Müfrezesini takip eden ve yolunu kaybettiğini zannettiği unsurlar olduğunu düşünmüştü.³¹

9. Kolordu Karargahı Enver Paşa'ya yakın olmak amacı ile en ileri bölgede konuşlanmıştır. Enver Paşa, Kolordu Komutanına hareket tarzının ne olacağını sorduğunda, İhsan Paşa birliklerinin kar nedeniyle uzun yürüyüş koluna dönüştüğünü ve eratin aç ve yorgun olduğunu, bu sebeple toparlanmaları gerektiği için taarruzun ertesi gün yapılmasını ifade etmiştir. Ancak Enver Paşa, düşmanın takviye almadan acilen taarruz emri vermesi üzerine 29. Tümen birlikleri (her taburdan yaklaşık 200 er olmak üzere) taarruza geçmiştir. Keşif sırasında 4 mevziin makinalı tüfek mevzi olması vey an ateşlerle zayıfların artması sebebi ile taarruza devam edilememiştir. 17. Tümen aralık vermeden 29. Tümeni takip etmiş ve 25 Aralık günü muharebeyi katılmamıştır 28. Tümeden haber alınamamıştır.³²

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 24 Aralık 1914 günü Oltu Hükümet konağında Enver Paşa'ya yazdığı raporda:

“30. Tümen dün akşam takibe devam ederek saat 20.30 da Lisbek köyünün güneydoğusunda düşmana rastlanmıştır ve iki üç kez süngü hücumu ile geri atmıştır. Tümen gece büyük kısmını caddenin kuzeyinde toplayarak sabahleyin erkenden düşmanın yanından Pernek Köyü doğrultusunda takibe devam ediyor ve bu sabah 08.00'de hareket ederek Kosor üzerine ilerliyor. Şimdi aldığım Ordu emri gereğince tümenlerin süratle ilerlemelerini ve bu gece mutlaka Vartanut - Beyköy hattına varmalarını emrettim. Ben şimdi 30. Tümene gidiyorum ve bugün bu kol ile beraber

³⁰ ATASE Arşivi, Dosya No: 6/3989, Kls. No: 5054, Fihrist No: 1-93.

³¹ Nikolski, a.g.e., s.12.

³² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, s. 424 – 426.

bulunacağım. Oltu Hükümet konağında bir subay ile yeteri kadar emir atlısı bırakıyorum.”³³

Türklerin Kızılkilise bölgesine geldiğini öğrenen Albay Bukretof emrindeki iki piyade bölüğüne takviye olarak 2. Koban Plaston Tugayına ait 16 makinalı tüfeğini alarak Bardız geçidine hareket etmiştir. Türk Kuvvetleri 25 Aralık akşamına kadar bu iki Rus bölüğe taarruz etmiş ve Rus birlikleri Sarıkamış batısına çekilmek zorunda kalmıştır.³⁴ Böylece Sarıkamış'ın hemen kuzeybatısındaki Bardız bölgesi ve kritik geçit Osmanlı askerinin eline geçmiştir. Sarıkamış Garnizon Komutanı olan General Voropanof 1. Kafkas Kolordu Komutanı Berhman'a gönderdiği raporunda: “*Türkler dört piyade taburu ve altı makinalı tüfekten ibaret olup, Yazyolu'nun her iki tarafından Bardız geçidine taarruz etmektedir... 1. ve 2. taburlar derhal Bardız geçidine sevk edildiler. Albay Bukretof size durumu hakkında bilginiz olması için bildirmemi yazıyor.*”³⁵ Rus Karargahı, 22 Aralık'ta başlayan Türk taarruzları sebebiyle Rus Kuvvetleri birinci hat birliklerini hızlı bir şekilde takviye etmek maksadıyla destek kuvvetleri istemiştir. 25 Aralık tarihinde Türk kuvvetleri ile Rus kuvvetleri sayıca eşit hale gelmiştir. 26 Aralık günü Enver Paşa Karargahı ile beraber Bardız bölgesinde aç kaldığından 29. Tümen teğmenlerinden bir parça eklemek istemek zorunda kalmıştır.³⁶

10. Kolorduya ait 30. ve 31. Tümenler Allahuekber dağlarını karlar içinde 18 saatlik yürüyüşten sonra büyük kayıplarla aşabilmiş ve Beyköy'e 26 Aralık'ta gelebilmiştir. Bu iki Tümen harekate 26.000 kişi ile başlamış, ancak 3.000 askeri Allahuekber dağlarını aşabilmişti. 10. Kolorduya bağlı 32. Tümen 9. Kolordu bölgesinde hareket ettiği için daha az zayıyla Bardız'a ulaşabildi.³⁷

Onuncu Kolordu 93 Alay subaylarından birinin hatırlarında kıtaları Allahuekber dağlarından atlı olarak aşmak için üç gün süren yürüyüşleri sırasında gördüğü dramatik manzarayı şu sözlerle hatıra defterine kaydetmiştir:

"Ayağымda tiftik çorap, üzerinde kalçım, onun üstünde de Rus lastiği olduğu halde, parmaklarım yine üşüyor, mütemadiyen atı mahmuzlayarak hareket ettirmek zorunda kalıyordum. Burada herkes kendi canını kurtarmak kay dine düşmüş, başkasından yardım beklemenin beyhude olduğunu anlamıştı. Bununla beraber gözümü

³³ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-90.

³⁴ Nikolski, a.g.e., s.13.

³⁵ A.g.e., s. 13.

³⁶ Sönmez-Yıldız, a.g.e., s. 149.

³⁷ Çakmak, a.g.e., s. 53; Ş. Köprülü, a.g.e., s. 229.

önümde giden Yüzbaşının sırtından ayırmıyor, yol arkadaşlarımı kaybetmemek için büyük gayret sarf ediyordum... 27 Aralık 1914 - Şafak söktü. Sabahın ayazı her tarafı yakıyor. En son gücümüzü sarf ederek gidiyoruz. Bu sırada yolumuz kuytu bir yere düştü. Rüzgar nispeten azalmış, etrafın sisi çail olmuştu. Yolumuz üstünde portatif küreklere, mataralara, kırılmış cephane sandıklarına rastladık. Bunlar, kısmen karla örtülmüştü. Bunlar iyi alamet değildi. Alayın geçtiği yol üzerinde idik. Biraz daha ilerledik. Bazı askerlerin kucaklarında silahlan olduğu halde kıvrılarak yattıklarını, karın kefen gibi üzerlerini örttüğünü, yalnız ayakkabı, kaput, kabalak gibi bazı eşyaların dışarda kaldığını gördük. Bunların önünden azap duyarak geçtik. Biraz daha yürüdük. Yine bir yerde saman kırıntlarına, at torbalarına, kağıtları dağılmış evrak sandıklarına, ölmüş hayvanlara rastladık. Halimiz feci idi! Bembeyaz dağ silsileleri uzayıp gidiyor, canlı bir mahluk göremiyorduk. Ben iyice yorulmuştum. Bir yere kıvrılıp yatmak, biraz uyumak ihtiyacını şiddetle duyuyordum. Fakat bir daha uyanmamak korkusu beni ürkütüyor, gözümü dört açıyordum. Bununla beraber duygularımız körleşmiş, düşünme sahamız daralmış, ha yatla olan alakamız kesilmiş gibiydi. Ne açlık, ne susuzluk, ne korku, ne telaş hiçbir şey duymuyorduk. Üç arkadaş olduğumuz halde aramızda fersahlarca mesafe varmış gibi bir birimize yabancı duruyor, dertleşip yardımlaşamıyorduk. Velhasıl ölümle aramızdaki mesafe, zaman o kadar kısalmıştı ki, ufak bir bahane bizi birbirimize kavuşturacak, ummana düşmüş katre gibi eriyip gidecektik. Hava açıldı. Rüzgar dindi. Bu se fer de güneşin ziyası, karların beyazlığı gözümüzü, canımız yakıyor, bir yere bakamıyorduk. Şimdi tamamıyla atların yürüyüşüne uymuş, hayvanların sırtında bir yük gibi meçhul yöne kımıldamadan gidiyorduk. Nihayet güç bela boyun noktasına çıkabildik. Bundan sonra yürümek daha kolaydı. Aşağı doğru iniyorduk. Gün batarken yorgun, aç, susuz bir haldİ Başköy'e yaklaştık. Alay'dan geri kalan efrat ile birlikte köye girdik.³⁸

9. Kolorduya ait 29. Tümen Sarıkamış Kızılkilise yolu ve güneyinden ve 17. Tümeni bu yolun kuzeyinden olmak üzere 26 Aralık sabahı taarruza başladı. Ancak gündüz taarruzları, topçu birliklerinin birinci hatta gelerek piyadeye destek vermesine rağmen, donuk ve askerlerin aşırı yorgunlukları sebebi ile başarılı olamamıştır. Gece yapılan ikinci bir taarruz girişimi de etkisiz kalmıştır. Enver Paşa, bizzat 29 Tümen bölgesine gelerek durumu incelemiş, fakat dağılan askerlerin toplanması zaman alacağını değerlendirilerek genel taarruzu ertesi güne ertelemiştir.³⁹

³⁸ Sönmez-Yıldız, a.g.e., s. 151-152.

³⁹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, s. 434.

27 Aralık 1914 tarihinde 10. Kolordunun 19. Süvari Alayı Selim'i ele geçirmeyi başarmış, 30. Tümen de Yolgeçmez ve Karahamza'yı ele geçirmiştir. 31. Tümen birlikleri ancak ertesi gün öğlen Divik bölgesine ulaşabildi. 32. Tümen de başarılı taarruzlarla Akmezar ve Çilhoroz'u almayı başardı. 9. Kolordu 17, 28 ve 29. Tümenleri ile birlikte birinci hatta taarruz ederek Çerkezköy'ü ele geçirmesine rağmen Sarıkamış kuzeybatısında Rus 17. Tümen direnişi ile karşılaşıldılar.⁴⁰

26/27 Aralık gecesi 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa Ordu Komutanına gönderdi raporunda şunları söylemiştir:

“Yukarıdaki rapordan ayrı olarak 29. ve 17. Tümenlerin insan mevcutlarının birer alay kuvvetine indiğini (29. Tümen 300 nefer, 17. Tümen 660 nefer) ve bu gece cephede en önemli görevi yapmak üzere büyük zorlukla getirilmiş olan 28. Tümene bağlı 84. Alayın insan mevcudunun da 300 kadar olduğu bildirilmiştir. 82. Alayın da aynı durumda olduğu sanılmaktadır. Bu durumda Kolordunun döküntülerini toplamaktan başka imkanı yoktur...”⁴¹

Sarıkamış ve Bardız güney bölgesinde Rusların 6 Piyade Taburu ve 2 batarya kadar kuvveti toplanmış bulunuyordu. 26 Aralık akşamı Türkler taarruzlarını durdurarak buldukları hatta kalmışlardı.⁴² Yoğun soğukla ayak ve el donuklarının artması, askerlerin hastalığa yakalanmasıyla bitkin hale gelmeleri ve 9. Kolordu da üçte bire inmesi gibi sebeplerle Türk taarruzları devam edememiştir. Eğer bu sıkıntılar olmasa ve ayrıca 10. Kolordu birlikleri taarruza koordineli bir şekilde iştirak edebilseydi, Sarıkamış ele geçebilirdi.

Osmanlı askerinin aniden kuzeybatıdan ortaya çıkması Rus kuvvetlerini panikletmiştir. Kafkas Ordusu Komutanı Mişlayefski gelişen durum üzerine tüm Sarıkamış birliklerine düzenli ve kademeli olarak daha önceden belirlenen güzergahtan Sarıkamıştaki eski mevzilerine geri çekilmesini emretmiştir. General Mişlayavefski durumun kötüleşmesine rağmen Mecingert'deki karargahından Rus askerinin hareketini yönetmeye devam etmiştir.⁴³

Enver Paşa taarruzun gelişmemesinin Kolordu ve Tümen Komutanlarının yetersizliğine bağlayarak, kendi karargah subayları ile Alay ve Tabur seviyesinde emir vermeye başlamış, fakat istediği sonucu alamamıştır. 9. Kolordunun insan mevcudu çok azalmıştı, er ikmal etme

⁴⁰ Çakmak, a.g.e., s. 55.

⁴¹ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 41, a.g.e., s. 122; ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, s. 437.

⁴² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, s. 441.

⁴³ Nikolski, a.g.e., s.14.

imkanı yoktu. Böylece Enver Paşa, 10. Kolordu'nun gelmesi ile 9. Kolordu birliklerini takviye etmesi neticesinde istenilen sonucu almanın mümkün olacağına kanaat getirdi. Bunun için Enver Paşa aşağıdaki emri verdi:

“Bu gün kendisinden beklenen sonucu elde edemeyen 9. Kolordu şimdi bulunduğu hatta kalacak ve bu hattı görüşüldü gibi tahkim ve sunmaya hazır bir duruma getirecektir. Kesin sonucu elde etmek için 10. Kolordu'nun gelmesini bekleyeceğim. 11. Kolordu karşısında bulunan düşman, Türk kolları tarafından takip edilerek geri çekiliyor. Çekilen bu düşmanın ilk kısımlarının yarın muharebe meydanına gelmesi muhtemeldir (Harita-2: Kroki-23).”⁴⁴

Enver Paşa, kesin neticeyi alacak olan birliğin 10. Kolordu olmayıp, 9. Kolordu olduğunu biliyordu. Bu sebeple 9. Kolorduya şu emri vermişti: “9. Kolordu ...düşmanın durumu müsaade ederse dinlenecek ve tüm kıtalarını yeniden düzenleyecektir. Cephane noksanlarını tamamlayacak, Kızılkilise veya Bardız'da da ağır yaralıları hastaneler açılacak, hafif yaralıları Narman ve Erzurum'a gönderilecektir.”

Yarbay Yusuf İzzet Beyin emrinde bulunan 30. Tümen, 26 / 27 Aralık gecesi sabaha kadar yürümek suretiyle Allahuekber dağlarını geçerken erlerinin yarısından fazlasını şehit vermiştir. Beyköy'e gelebilen askerin ayakta duracak hali yoktu.⁴⁵ 31. Tümen askerlerinin durumu 30. Tümen'den daha ağırdı. Alay subayları dağılan birliklerini toparlamaya çalışıyor, ayak vurgunları ve donma hadiseleri çok sayıda askerleri, bulabildikleri çukurlara ve derelere sığınmak zorunda bırakıyordu. Askerlerin soğuk ve don sebebiyle savaşacak durumu kalmamıştı. Birliklerin dinlenmeye ve tedavi olmaya ve toparlanmaya ihtiyacı vardı. 30. Tümen Kolordudan aldığı emir gereğince güvenlik tedbirlerini alarak birliklerini dinlemeye geçirdi. 31. Tümen yolların karlı ve engebeli olması sebebiyle 90. ve 92. alayları birinci hatta olmak üzere 25-26 Aralık gecesi Tahta köyünde gecelemişler, 26 Aralık günü öğleye doğru Kosor'a ulaşabilmiştir.⁴⁶ Netice itibarıyla, genç ve

⁴⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 447- 448.

⁴⁵ Şerif Köprülü, 10. Kolordunun kullandığı haritanın yetersizliğinde bahisle şu tespitlerde bulunmuştur: “Albay Hafız Hakkı Bey'in elinde bizim hududumuzun dışında kalan Kafkasya'nın ancak çok eksik, çok yanlış ve çok aldatıcı 1/ 400.000 ölçekli haritadan başka harita yoktu ve bütün 10. Kolordu, bu diyarın yabancıydı. İstanbul Topografya Şubesi tarafından başka çare bulunmadığı için, bir hizmet isteği ile Rusların bir haritasından değişiklik yapılarak askeri matbaada basılan bu harita keşke ve keşke hiç olmasaydı. Çünkü bir keçi izi bile olmayan dağların üzerinde şoseler gösteriyordu. Sonra Albay Hakkı Bey, Kendini bir sonbahar manevrasında zannediyordu.”; bkz. Köprülü, **a.g.e.**, s. 173.

⁴⁶ **A.g.e.**, s. 450.

yeteneğine güvenilen Hafız Hakkı Paşa stratejik bir hata ile kış şartlarını ve Allahuekber dağlarının öldürücü etkisini dikkate almadan 25-30 km daha doğuya doğru birliklerini kaydırarak Selim ve Kars'ı alarak Sarıkamış doğudan kuşatmaya ve ikmal yollarını kesmeye çalışmıştır. Bu düşünce, yaz şartlarında uygulanabilir olmasına rağmen, kış şartlarının ağır etkisi göz ardı edilmiş ve daha bir tek mermi atmadan binlerce askerimizin şehit olmasına sebep olmuştur. 10. Kolordunun bu manidar durumu ile 9. Kolordu yalnız kalmıştır.

Rus kuvvetleri zamanı iyi değerlendirmeye başlamış ve Sarıkamış bölgesindeki kuvvetlerini her geçen gün artırmaya başlamıştır. Bu çerçevede, 80. Piyade Rus Alayı cebri yürüyüşle 27 Aralık sabahı Sarıkamış'a gelmiş ve 1. Koban Plaston Tugayı da Mencingert'e de ulaşmış planlanmıştı. Mişlayefski mevcut durumu büyük bir risk olarak görüyor ve bütün kuvvetlerini Kağızman ve Kars üzerinden geri çekmeyi istiyordu. Ancak soğuk kanlı bir yapıya sahip olan General Yudenic, biraz daha sabırlı olunması gerektiği konusunda Mişlayefski'ye telkinlerde bulunuyordu.⁴⁷

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 29 Aralık tarihinde verdiği raporunda Kolordu birliklerinin 5 günden beri devam eden kanlı muharebelerde, Boyun noktasına yapılan gece taarruzunda 85. Alaya bağlı 2. Tabur Komutanı Yüzbaşı Ahmet Fazıl Efendinin yaralandığını, 27 Aralık'ta Sarıkamış taarruzunda 86. Alay Komutanı Binbaşı Ali Agah Beyin şehid olduğunu ve 29. Tümen Kurmay subaylarından ...Yüzbaşının iki yerinden yaralandığını rapor etmiştir.⁴⁸ İhsan Paşa, 29. Tümen bölgesine geldiğini ve son yürüyüşte bu Tümenin eski mevcudunun 6500 civarında olduğunu, ancak halihazırda tümen mevcudunun 300 piyade, 11 top ve 8 ağır makineli tüfekten ibaret kaldığına rapor ediyordu.

29 Aralık 1914'te gecesi 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı Bey büyük kayıplardan tam emin olmadığı bir durumda 3. Orduya şu raporu vermiştir:

“Sarıkamış Muharebesi'nin bu gece olmazsa herhalde yarın kesin bir sonuca vardırmak üzere bölgeyi dağılmış olan yerleri toplamak için subaylar gönderdim. 92. Piyade Alayı 800 mevcudundadır, 89. Alayın bir kısmı ile yolda bulunan iki sınır taburu ve bir sahra topçu bataryası, bu sabaha kadar gelmiş olacaklardır. O kuvvetler toplanınca şiddetli topçu ateşi ve üstün kuvvetlerle düşman mevzinin ilk noktası zannettiğim tam sağ kanattaki bir noktaya yükleneceğim ve bu sırada

⁴⁷ A.g.e., s. 453.

⁴⁸ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 43, a.g.e., s. 126

Kolordunun bütün kıt'alarıyla Sarıkamış doğrultusunda taarruz edeceğim. Bugün 10. Kolordu düşmanın bir kısmını üzere çektiğinden 3. Ordu her tarafta birden taarruza geçince Allah'ın yardımı ile başarıya ulaşacağımız kanısındayım.”⁴⁹

10. Kolordu bölgesinde bulunan 31. Tümen Komutanı Binbaşı Bahattin Bey, özetle şu raporu vermişti:

“Alayımız dünden beri muharebe etmektedir. Kolordu Komutanlığının emirleriyle Sarıkamış bölgesine hakim tepeler hattını tuttum. 150 mevcutlu kalan Alayım sabaha kadar yerini değiştirmeyecek. Erler soğuk ve ayazdan hareketsiz bir duruma gelmiştir. Erlerin çoğu dağılmış, toplamak için gönderdiğim subay ve erler de geri dönmemiştir. Düşman kuvvetlidir, şimdi iki bölük sol kanadımızı çeviriyor ve bizi dereye dökmek için zorluyor.”⁵⁰

10. Kolordu birlikleri Sarıkamış bölgesine ancak 29 Aralık 1914 sabahı gelebilmiştir. Fakat, Sarıkamış kuzeyinde muharebeler 25 Aralık'ta başlamıştı (Harita-3 : Kroki - 25).

Bu yüzden dört günlük çok değerli bir zaman kaybedilmiştir. Özellikle 28 Aralık günü önemli bir muharebe yapılmadan geçirilmiş ve Tümenler karlı ve yüksek dağ yollarında donmuş ve yorgunluktan bitkin hale düşmüştür.

General Mişlayefski, Tiflis'e hareketinden önce kendi el yazısıyla 29 Aralık 1914 tarihinde General Berhmana göndermiş olduğu ve müfrezenin tüm sorumluluğun kendisine verildiğini gösteren emrin metni şöyledir:

“Türklerin Selim'de demiryolu hattını ele geçirmeleri nedeniyle Kars'ta meydana gelen durum dolayısıyla bir 1. Kafkas Kolordusu ile Karma Kolordu Komutanlığını üstlenmenizi rica ederim. Nezdinizde kalacak olan General Yudenic ile birlikte Sarıkamış'ta Türkleri mağlup ederek demiryolu hattı boyunca Kars'a yol açmaya çalışınız. Bu mümkün olmadığı takdirde Karakurt'a ve hatta Kars'a kadar olan bölgedeki diğer yolları açmak için uğraşmanız gerekir. Türkler Oltu istikametinden, Sarıkamış ile karşısındaki yolları ele geçirmişlerdir. Harekatınızı kolaylaştırmak için arabalarınızın bir kısmını ve fazla ağırlıklarınızı imha edebilirsiniz. Yiyecek ve giyeceğin yetmemesi halinde mahalli imkanlardan istifade edilmelidir.”⁵¹

⁴⁹ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-130.

⁵⁰ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 458, 461.

⁵¹ Nikolski, a.g.e., s. 19.

General Berhman, Sarıkamış birliklerini takviye edebilmek için 11. Kolordu cephesinde buluna Rus birliklerini 28 Aralık'ta geri çekme kararı almıştır.⁵² Berhman birliklerini geri çekmek suretiyle yapılacak karşı taarruzlar için uygun koşul oluşturma amacıyla azami bir çabanın içine girmiştir.

Nikolski, 29 Aralık günü için yaptığı değerlendirmesi şu şekildedir:

“Türkler Sarıkamış'ta artık tüm kuvvetlerini kesinlikle kırmışlar ve tüketmişlerdi. Onların bundan sonraki tüm çabaları oldukça uzamış olan bu korkunç harekattan sıyrılıp kurtulmaya yönelik olacaktır. Bununla beraber Başkomutan Vekili Enver Paşa Sarıkamış Muharebelerinin vahim akibetini hissedip anlamaktan uzak kalmış ve başlangıçta olduğu gibi Sarıkamış'ı ele geçirme hayal ve emelinde ısrar edip durmuştur. Enver Paşa, görüldüğü kadarıyla dış cephedeki harekate ve buradan General Berhman'ın Sarıkamış'a destek için çok ustaca ve devamlı bir şekilde birlik sevk etmesine aldırış etmedi gibi, kendi asıl kuvvetlerinin General Baratof'un kuvvetli birlikleri tarafından hazırlanmakta olan kuşatmasını da dikkate almamıştır.”⁵³

Buna karşın Enver Paşa, 30 Aralık'ta Kolordulara verdiği emirde sunları söylüyordu:

1. Düşman kuvvetleri dağılmıştır. Bu nedenle ordumuza oranla o kadar kuvvetli değildir. 10. Kolordu dün düşmanı püskürterek 250 tutsak almıştır.
2. 10. Kolordu mümkün olduğu kadar süratle Sarıkamış'a taarruza başlayacaktır.
3. 9. Kolordu, mevziini savunabilecek veya 10. Kolordunun Sarıkamış'a taarruza geçtiğini görür görmez kendisi de müstakilen Çerkez köyüne taarruz edecek surette kitalarını harekete hazır bulunduracaktır”.⁵⁴

30 Aralık 1914 tarihinde Türk birlikleri 9. ve 10. Kolordu birlikleri kalan unsurları ile ilk defa koordineli bir taarruz yapmıştır. 9. Kolordu Çerkez köyü doğrultusunda taarruz ederken 10. Kolordu birlikleri de Alisofu ve Yağbasan tarafından düşmanın sağ kanadına taarruz etmekteydi. Rus kuvvetleri için ilk defa kritik bir durum ortaya çıkmış ve Rus Sarıkamış Müfrezesinin cephesi yarılmış ve Sarıkamış kenar mahallelerine kadar ilerleme sağlanmıştır. Rusların elinde ihtiyat olarak bulunan son iki

⁵² A.g.e., s. 24.

⁵³ A.g.e., s. 33.

⁵⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, s. 471.

bölüğünün akşam saatlerinde süngü hücumu ile Türk kuvvetlerini batı istikametinde bir miktar geri atmış ve ardından da diğer Rus birlikleri takviyeye gelerek karşı taarruza iştirak ederek kaybedilen Sarıkamış mevzilerini tekrar geri almışlardır. Bu sırada 9. Kolordunun asker sayısı 700, 10. Kolordunun 1.800'e kadar düşmüştü. Bu sayılara karşılık Rus kuvvetleri sayılarını arttıroyordu. Bardız Müfrezesi hariç sayıları 16 tabura ulaşmıştı.⁵⁵

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 30 Aralık 1914 günü saat 08.30'da 3. Ordu Komutanlığına aşağıdaki raporu göndermiştir:

"Kolordunun Pasinler mıntkasından ileri yürüyüşe başladığı 22 Aralık 1914 günü muharip piyade kuvveti 21.000 ve kollar hariç olmak üzere genel mevcudu 28.000 idi. ... 24 Aralık 1914'te sınır geçildiği zaman Kolordunun genel muharip mevcudu 18.000 civarında idi. Bardız'da Kolordunun üç tümeninin sıra ile yaptığı muharebeler 25 / 26 Aralık'tan 30 Aralık tarihine kadar yapılan Sarıkamış taarruzunda, şiddetli kışın etkisi ve düşmanın inatla direnmesi sonucunda Kolordunun, halihazır mevcudu aşağıdaki duruma düşmüştür. Tümenlerin bu gün ortalama mevcutları şöyledir:

"17 nci Tümenin muharip piyade kuvveti	: 110 Er
29 ncu Tümenin muharip piyade kuvveti	: 190 Er
<u>28 nci Tümenin muharip piyade kuvveti</u>	<u>: 700 Er</u>
9. Kolordunun Toplam Mevcudu	: <u>1000 Er</u> " ⁵⁶

İhsan Paşa, manidar raporuna devam ederek, şunları ifade ediyordu;

"Çıkarılan sonuç, Kolordunun taarruz yeteneği kalmadığıdır. Bu izahattan maksadım, kolordunun bu günkü durumunu belirterek, bundan ne dereceye kadar başarı sağlanabileceğini rakamlara dayanarak açıklamaya çalışmaktır. Şimdiye kadar verilen muharebe görevlerinin son derece kahramanlık ve fedakarlıkla yapılması sonucunda büyük kayıplara uğramış olan 9. Kolordu, mevcut kaynaklardan yararlanabilmek için 10 - 15 günlük bir fırsat elde edebilseydi, kendisini toplaması hususunda pek büyük umutların var olduğunu ayrıca arz ederim."

General Yudenic, Sarıkamış bölgesinde yapılan muharebelerin son durumunu tespit etmiş ve 1. Kafkas ve 2. Türkistan Kolordularının Çermik - Horumdağ mevzilerinde Rus Kafkas Ordusunun çekilmesinin ertelenmesi ve

⁵⁵ A.g.e., s. 474 – 476.

⁵⁶ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 46, 46a, a.g.e., s. 138

direnmeleri hakkındaki düşüncelerini Mecingert'te bulunan General Berhman'a aşağıdaki telgrafla bildirmiştir:

"Aldığım bilgilere göre Sarıkamış Muharebesi bizim için başarılı olarak gelişmektedir. Türkleri, baskı yaparak orada tutmaktayız. Bardız yaylasını ele geçirerek, daha ilerilere doğru taarruz etmek ve düşmanı Bardız'ın kuzeyindeki alçak bölgeye geri atmak niyetindeyiz. Türklerin Sarıkamış ile Bardız arasındaki bağlantı yolları tarafımızdan kesilmiştir. 28 ve 29 Aralık 1914 günleri yapılan gözetlemelere nazaran cephede, Türklerin kuzey yönünde ve Kızılca bölgesinde bazı hareketleri görülmüştür. Çünkü sağ kanadı tutmak olanağı kalmadığına göre, Türklerin daha açıktan dolaşmak suretiyle Bardız ve Sarıkamış'taki kıtalarını takviye etmek istemeleri mümkündür. Bardız yaylası yüksek tepelerini tutmakta olan Bardız Müfrezesi (Albay Dovgirt müfrezesi), Sarıkamış'taki Türk kıtalarının takviyesine ve bunlara erzak gönderilmesine engel olmaktadır. Bu suretle Bardız (Dovgirt) Müfrezesi'nin bizim için büyük bir önemi olduğu meydandadır..."⁵⁷

General Yudenic, Sarıkamış bölgesindeki Türk kıtalarının en çok altı bin mevcudunda kaldığını, bölgeden kaçan Ermenilerle, tutsak olan erlerinden tespit etmişti. 30 Aralık 1914'te de Sarıkamış bölgesindeki Rus kuvvetleri, 23 tabur (Tabur mevcutları 800 civarı: top 18.400 er) ve 6 süvari bölüğüne yükselmiş bulunuyordu. Yudenic'in mevcut savunma hattında direnmesinin asıl nedeni bu bilgilerdi. Yudenic'in bu raporuna gerekli önemi vermeyen General Berhman çekilmeyi başlatmıştı. 1. Kafkas Kolordusu Karakurt - Kağızman doğrultusunda çekiliyordu. 2. Türkistan Kolordusu da yerinde kalamazdı. Bu kolordu da, ağır da olsa, 1. Kafkas Kolordusunun kuzeyinden çekilmeye başlamıştı, birlikler aldığı emre göre Kars doğrultusunda çekilecekti. Yarbay Drasenik, General Yudenic'den aldığı emir ile, çekilmenin durdurulması hususunda Berhman'ı ikna etmek üzere Sarıkamış Grubu Karargahına gönderildi. Berhman'ın çekilme durdurulmazsa, Kurmay Başkanlığı yetkilerine dayanarak General Yudenic'in grubun komutasını üzerine alacağını izah etti. Yarbay Drasenko, Berhman'ı durumun kritikliğine inandırdı ve Rus kıtaları sınır üzerinde durumlarını muhafaza ederek Soğanlı dağlarından Başköy'e kadar olan mevzilerini işgal ettiler.⁵⁸

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, 31 Aralık'ta Enver Paşa'ya yazdığı raporunda bütün kuvveti ile düşmana taarruz ettiğini fakat başarılı

⁵⁷ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 483.

⁵⁸ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 484

olmadığını bildirmekte ve devam ederek, “*şayet muvaffak olursam Sarıkamış’ı işgal edeceğim... Alamazsam şimdi bulunduğum sırtlara (9. Kolordunun takriben bir km solunda başlayarak Yağbasan şimaline ...) askerimi toplamaya çalışacağım*” demektedir.⁵⁹ Düşmanın ricat niyeti olmadığını vurgulayan Hakkı Bey, aslında düşmanın bu bölgede 23 Tabur civarında üstün bir kuvvete sahip olduğunu bilmiyordu (Harita-4: Kroki-26). 11. Kolordunun etkili bir şekilde taarruz etmediğini düşünen Enver Paşa, 11. Kolordu Komutanlığı'na bir mesaj çekerek hızlı bir şekilde taarruza iştirak etmesine dair bir mesaj çekmiştir: “... *Altı günden beri 9. Kolordu ve İki günden beri 10. Kolordu şimal istikametinde huruç hareketleri yapmaya teşebbüs eden ve Sarıkamış'ta bulunan düşmana karşı taarruz etmektedir. sizin de serian ilerlemeniz ve düşmana şiddetle taarruz etmenizi lazımdır.*”⁶⁰

Rus Cephe Komutanı Berhman 2 Ocak 1915 tarihinde genel taarruz yapmayı planlıyordu. Bu amaçla bölgede bulunan General Baratof'a şu mesajı göndermiştir:

“Durum ve şartlar harekatta hiçbir şekilde geçirmeye meydan verilmemesi gerekmektedir. Bu sebeple hareketin yarın icra edilerek sonuçlandırılması gerekir. Bize istirahat sağlayacak ve emniyet getirecek başarıyı elde etmek için var olan gücümüzü sarf etmemiz lazımdır. 2 Ocak sabahından itibaren başlayacak olan muharebeleri bir zararı dokunmayacak, bir tehlike teşkil etmeyecek ve son derece yorgunluğu gerektirmeyecek tarzda katılması imkan dahilinde olan bütün kuvvetlerinizi hazırlayarak sevk ediniz.”⁶¹

Rus birlikleri Yudenic'in verdiği genel taarruz emrini aldıktan hemen sonra 9. Türk Kolordusunun sol kanadına taarruzlarına başlamış ve Malakan yaylasını işgal ettikten sonra ve Sarıkamış - Bardız yolunu kesmiştir. 9. Kolordunun durumu gittikçe kötüleşiyordu. Bir miktar esir de veren 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 1 Ocak tarihinde verdiği raporunda Kolordunun bir gün önce 900 olan mevcudunun 300'e düştüğünü, mevcut makinalı tüfek ve topçu malzemesinin hareket edemeyecek duruma geldiğini ve bunun bir hakikat olduğunu Enver Paşa'ya bildiriyordu.⁶² 9. ve 10. Türk Kolordularının durumları gittikçe kötüleşmekte olduğundan Enver Paşa, 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'dan süratle Sarıkamış bölgesine yardım edilmesini talep etti ve lüzumsuz bulunan topları, arabaların ve yaralıların Başköy üzerinden Oltu'ya gönderilmesini emretti.

⁵⁹ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 53, 53a, a.g.e., s. 155.

⁶⁰ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, 2. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s. 292.

⁶¹ Nikolski, a.g.e., s. 44.

⁶² ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 58, 58a, a.g.e., s. 173.

Enver Paşa, Sarıkamış hastanelerinde ve garnizonunda bulunan yaralı ve Türk esirlerinin Sarıkamış garnizonundan Kars'a doğru kalabalıklar halinde (12.000 civarı) sevk edilmesini görmüş ve bu hareketin genel bir çekilme olarak değerlendirmişti.⁶³ Ancak gerçekte bunlar Türk esirleri ile Rus yaralıların cephede kalmaması için yapılan lojistik bir sevkiyattı. Bu yanlış bilgi Türk birliklerinin taarruz etme isteğini artırmış ve daha fazla can kaybına yol açmıştır.

Başkomutan Vekili Enver Paşa verdiği bu emirle, 9. ve 10. Kolordularla, 10. Kolordu emrinde bulunan bağımsız müfrezeleri bir grup haline getirerek, bu kıtaları 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakka Paşa'nın emrine vermişti.⁶⁴ İhsan Paşa daha kıdemli olmasına rağmen Enver Paşa temeyyüllere aykırı olarak bu emri vermişti. 9. Kolordu son direnişlerini göstermekte idi. Kolordu komutanı bu gün Sarıkamış'ın kuzeybatı sırtlarındaki ormandan saat 17.45'te verdiği raporda durumunu şöyle (özeti aşağıda yazılı) belirtiyordu:⁶⁵

"Düşmanın bu gün öğleden sonra 17. ve 28. Tümenlerin cephelelerine yaptıkları taarruzlar, topçu ve makineli tüfek ateşleriyle durdurulmuştur. Özellikle 28. Tümenin sağ kanadından ilerleyen Rus taarruzu ormanlıklı dereye kadar sarkmış ve bu günkü muharebelerde Ruslara ağır kayıplar verdirilmiştir. Tümenlerin gruplara dönüştürülmesinden sonra vermiş oldukları genel mevcutları şöyledir.

	<u>Top</u>	<u>Mt</u>	<u>Piyade Tüfeği</u>
17. Tümen Grubu	4	4	104
28. Tümen Grubu	4	4	150
<u>29. Tümen Grubu</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>90</u>
9. Kolordu Toplam	12	12	344

Bu rakamlardan anlaşıldığı gibi 9. Kolordu ancak Tabur seviyesinde bir birlik haline gelmiş ve kendinden istenen görevleri yapacak durumu kalmamıştır. Mevcut 344 kişi ancak 9. Kolordudan karargah subaylarını koruyabilecek muhafız taburu haline gelmiştir (Harita-5: Kroki - 27).

⁶³ Nikolski, a.g.e., s. 49

⁶⁴ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 59, 59a, s. 173.

⁶⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara, 1993, s. 500.

3 Ocak 1915 Günü Harekatı: 3. Orduda Geri Çekilme Belirtileri

Sol Cenah Ordusu ve 10. Kolordu Komutanı sıfatıyla 9. Kolordu bögesini 3 Ocak tarihinde ziyaret eden Hafız Hakkı Paşa, 9. Kolordunun 350 kişi kaldığını ve tamamının (subaylar dahil) birinci hat mevziinde olduklarını, her ihtimale karşı ihtiyat birliği olarak 90 neferden oluşan bir piyade bölüğünü sevk ettiğini vurguluyordu.⁶⁶

Hafız Hakkı Paşa, yaptırdığı keşiflere göre Rus ordusunun çekilmekte olduğunu kabul ederek 3/4 Ocak gecesi için bütün kıtalarını uyarılmış ve kolorduların buldukları hattı savunmaya devam etmelerini emretmiştir.

Hafız Hakkı Paşa, vermiş olduğu Ordu emrinde, Sarıkamış'ın 5-10 km doğusunda işitilen top seslerinin 11. Kolordunun ilerlediğinin bir işareti olarak kabul ediyor ve düşmanın Kars istikametinde geceleyin çekilmesinin muhtemel olduğunu söylüyordu. Ayrıca, Rusların Sarıkamış'ı tahliyesi halinde seri bir şekilde kendisinin haberdar edilmesini emreliyordu.⁶⁷ Hafız Hakkı Paşa, bu bölgeye büyük Rus kuvvetlerinin getirildiğini öğrenememişti. Rus komuta kademesi de Türk kuvvetlerinin ne kadar olduğu hakkında yeterli kanaat sahibi değildi. Hava keşif vasıtalarının olmayışı,⁶⁸ hava keşif imkanlarını yetersiz kılmış ve savaşın sonuna kadar Türk komuta kademesi yersiz bir şekilde Rus ordusunun Kars istikametinde çekileceğini düşünmüştür.

Buna karşın Ruslar, General Yudenic'in ısrarlarıyla bir an evvel sonuca varacak taarruzlara başlamak üzere, taarruz hazırlıklarını artırıyorlardı. Rusların Bardız Grubu da oldukça yıpranmış olduğundan taarruz gücü kalmamıştı.

Enver Paşa, Karargahını geriye çekmek için birisi Kızılkilise üzerinden Bardız'a, diğeri Çermikköy üzerinden Bardız'a gitmek üzere iki subay ile keşif kolunu gönderdi. Yapılan keşif sonucuna göre, Karargah Divik - Boyalı - Çermikköy - Zakim yolu ile Bardız'a hareket etti. Öğleye doğru Bardız'a intikal tamamlanmış oldu. 32. Tümeninden bir piyade taburu Bardız'ı korumak üzere gönderildi. 3. Ordu Karargahı Bardız'da biraz

⁶⁶ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 60, a.g.e., s. 180.

⁶⁷ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 62, a.g.e., s. 184.

⁶⁸ Savaşın başında 3. Ordunun keşif ve gözetleme faaliyeti için iki adet uçak ile Tarıkbinziyat ve Edremit adındaki (Bileryo) isimli uçaklara Yüzbaşı Salim (İlk uçan) ve Fessah (Evrensel) görevlendirilmişlerdi. 7 Kasım 1914 tarihinde Rus donanması, Bezmialem, Mithat paşa ve Bahriahmer gemilerini batırılmış ve plotları esir alarak Sibiry'a göndermiştir. Bu sebeple, Köprüköy-Azap Muharebelerinin yanısıra Sarıkamış Muharebelinde de keşif uçakları kullanılamamıştır; Bkz, **Genkur ATASE Yayınları No: 3, IX. C, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Hava Harekatı**, IX. C, Ankara, 1969, s. 24.

kaldıktan sonra tekrar hareket etti ve akşama doğru Norşin'e varıldı. Norşin'den 11. Kolorduya da şu emir gönderildi:

"9. ve 10. Kolordular Sarıkamış'ın kuzeybatısında kuvvetli bir düşmanla muharebe etmektedirler. (11.Kolorduya bağlı) 32. Tümen, Yeniköy'ün altı kilometre kuzeyindeki yayladadır. Karşısında düşman kıtaları bulunmaktadır. Tümen düşmana taarruza hazırlanıyor. 3. Ordu Karargahı bu geceyi Norşin'de geçirecektir. Düşmanın Kars'a doğru çekilmekte olduğu anlaşılmıştır. Şiddetle ilerleyiniz ve 32. Tümenle irtibat sağlayınız. Durumunuz ve süvari tümeni hakkında orduya ivedi bilgi veriniz".⁶⁹

32. Tümen Komutanı Albay Abdülkerim, 4 Ocak 1915 günü saat 21.15'te Yukarı Hemas yaylasından Enver Paşa'ya şu raporu göndermiştir:

"Düşman oldukça kuvvetli olarak Yeniköy - Karaorgan - Altınbulak bölgesinde bulunmaktadır. Tümen, Bardız yaylasında ve Çilhoroz tepesinde bıraktığı bir piyade taburu ve bir istihkam, bölüğünden başka diğer bütün kuvvetiyle düşmanın yanında tehdit edici bir durum olarak, bu gün Yeniköy'e taarruz etmek için tertiplenmiştir. Yapılan taarruz sonucunda iki taburla Topyolu Karakolu ve bir taburla Gürpınar Karakolu mevzileri işgal edilerek hemen tahkim edilmiş ve Yeniköy'e hakim iki yol elde bulundurulmuştur. 11. Kolordu ile irtibat için Keçesor doğrultusunda bir keşif kolu gönderilmiştir. Yarın için maksadım, hava iyi olur ve yoğun sis harekete engel olmazsa, Topyolu ve Gürpınar karakollarına dayanarak Yeniköy'e taarruz ile Yeniköy ve Köroğlu'ndaki düşmanın yan ve gerisine düşmektir. Tümenin bütün mevcudu 4.000 piyade, 300 topçu ve makineli tüfek erinden ibarettir".⁷⁰

32. Tümenin er ve silah mevcudu, 9. ve 10. Kolordunun Tümenleri ile kıyaslandığında iyi bir seviyede olduğu görülmektedir. Çünkü 11. Kolordunun bağlı Tümenleri kesin neticeli muharebelerden kaçınmış ve mevzi savaşları yaparak mevcudunu korumaya çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda 10. Kolordunun geri çekilmesini rahatlatmıştır.

Rus birlikleri 4 Ocak 1915 tarihinde sabahtan itibaren üstün kuvvetlerle taarruzlarına başlayarak son darbeyi vurmak istiyordu. Sarıkamış'ın kuzey tepelerinde 20 kilometre genişliğinde yaklaşık 7000 kişilik Osmanlı kuvvetine karşı Ruslar Osman kuvvetlerine 30.000 bin kişiyle kişiyle saldırıya geçtiler. Doğu ve batıdan kuşatılan Osmanlı kuvvetleri geri

⁶⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 509.

⁷⁰ A.g.e., s. 509.

çekilmek zorunda kaldı.⁷¹ 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın 2 Ocak 1915 günü verdiği rapora göre, 9. Kolordunun genel mevcudu 12 top, 12 makineli tüfek ve 344 erden oluşuyordu. Hafız Hakkı Paşa bu Kolordunun ihtiyatı kalmadığından bir bölükten oluşan ihtiyat göndermiştir. İki gün devam eden muharebelerde Kolordunun mevcudu 200'e kadar düştü. 10. Kolordunun er mevcudu 1.200-1.500 er kadar kalmıştı. Rus kuvvetleri 10. Kolordunun sol kanadına, özellikle Divik üzerine taarruz ediyordu. Kolordunu bütün subay ve erleri Rus kuvvetleri ile kahramanca savaştılar.⁷²

Saat 14.00'e doğru Hafız Hakkı Paşa, 9. Kolordu bölgesinde inceleme yapmak üzere geldiğinde durumun çok kötü olduğunu tespit etmiş ve Kolordunun geri çekilmesi emrini yazarken 17. Tümen solundaki boşluktan ve 29. Tümen Cephesinden taarruz eden Rus birlikleri 9. Kolordu karargahını şiddetli bir ateş altına almıştır. Esir alınmak üzere olan Hafız Hakkı Paşa, atına süratle binerek 10. Kolordu'ya gitmek üzere oradan uzaklaştı. Hafız Hakkı Paşa'nın 9. Kolordu'ya verdiği emir özet olarak şöyle idi: *"Artık her şey bitmiştir. Kalanı kurtarmak lazımdır. Dün akşam keşfettirildiğine göre, orman içinden Çermikköy'e dar bir yol vardır. 10. Kolordu bu akşam bu yoldan kuzeye çekilecektir. 9. Kolordu da bu akşam bu yoldan çekilmeli..."*⁷³ Emir tamamlanmadan Hafız Hakkı Paşa ayrılmak zorunda kalmıştır.

9. Kolordu karargâhı Saat 15. 30'a doğru 28. Tümen bölgesine çekilmek istemiş, ancak Tümenin esir düştüğü öğrenilmiştir. Bir bölük çapındaki ihtiyat birliği de zayıf edilmiş olduğundan karargâh savunmasız kaldı. Rus birlikleri, taarruzlarına devam ederek 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve karargâhını esir aldı.⁷⁴

9. Kolordu Karargahının esir düşmesi ile ilgili Rus 154. Derbendski Alayı 14. Bölük Komutanı Yüzbaşı Vaşakidze tarafından verilen raporda; 9. Kolordu Komuta merkezine hücum ettiğini ve 4 top ve makineli tüfek ele geçirdikten sonra taarruza devam ettikten sonra İhsan Paşa ile 17, 28 ve 29. Tümen Komutanlarını esir almanın yanında buna ilaveten 107 subay ve 2.000 Türk askerini teslim aldığını ifade etmektedir.⁷⁵ Ancak, olayı yaşayan 9. Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Yarıbay Şerif Bey, bu olayı hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

⁷¹ Karal, a.g.e., s. 422.

⁷² Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 511.

⁷³ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 512.

⁷⁴ A.g.e., s. 513.

⁷⁵ Nikolski, a.g.e., s. 57.

"Ruslar bizi ileri karakol postası zannetmişlerdi. Hepimizi subay elbisesi ile görünce ve hele bir Kolordu Karargahı Komuta heyeti olduğumuzu anlayınca çok sevindiler. Bir türlü kendilerini inandıramıyoruk. Çünkü, bizde öyle bir komuta heyeti kılık kıyafeti kalmamıştı. Tam on bir günden beri şu ormanlar içinde, kar üstünde, fırtına ve tipi altında yaşamakta idik. Herşey bitmişti. Ruslar, doktorlar ve diğer subaylar dahil, bu gün 9. Kolordudan 106 subay yaklaşık 80 er, bir kırık top kundağı ve birkaç at teslim almışlardı".⁷⁶

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın esir düştükten sonra "Birjevie Vedemosti" isimindeki Rus gazetesinin muhabiri ile yaptığı mülakatın bir bölümü, 18 Ocak 1915 tarihinde Sofya'da çıkan "Otra" isimli gazetede yayımlanmıştır. Sofya Sefiri Ali Fethi (Okyar), bu haberi Türkiye'ye göndermiştir.⁷⁷

Kazım Karabekir Paşa'nın, Sarıkamış Savaşı'nı ifade eden bir hatırası şu şekildedir: "*İşte 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa şurada esir düşmüştü. Enver Paşa şu sırtlara kadar geldi. Biz şoseye kadar inmiştik. Kar, soğuk ve açlık düşmandan daha çok fenalık yapmıştı. Donanlar, ölenler... Bütün şu karşı sırtlar Türk askerlerinin mezarıdır*".⁷⁸ Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın esaretten dönüşünde yapılan soruşturmasında, olaylar ve esir düşen subay ile erler hakkında verdiği bilgiler Kurmay Başkanı Şerif Köprülü'nün beyanları ile uyumaktadır.

⁷⁶ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 513.

⁷⁷ Gazetede İhsan Paşa'nın şu sözleri yer almıştır: "*Bana tevdi edilen vazife Sarıkamış civarında icra-yı hareket eden Rus Ordusunu kendi ordum ile ihata (kuşatmak) etmek ve şehri zabt ile orasını tahkim eylemek idi. Bizim askerlerin diğer hareketına dair bir şey bilmiyorum. Benim ordum gerek topçu gerek mitralyözce iyice mücehhez olarak tam mürettebatıyla kendisine tayin olunan mevkie doğru teveccüh-i hareket etdi. Taht-ı kumandamda (emrim altında) olan asakirler tam bir gayret ile harb ediyorlardı. Ben kendi erkan-ı harbiyemle (kurmaylarım) bir mikdar geride bulunuyordum. Fakat en nihayet münakalatdaki (nakliyedeki) müşkilatdan dolayı askerim arkasında gidemedim. Onların içine karışdım. Bizim mağlubiyetimizin başlıca esbâbi şerait-ı (şartları) iklimiyedir. Yollar o kadar müşkilil-ubur, soğuklar o mertebe şedid idi ki benim ordumdan ancak altı bin kişi Sarıkamış'a kadar gelebildi. Biz geçidi tutmağa muvaffak olduk. Ruslar bizi ihata etdiler. Bizler beyhude olarak kendimizi tahlise (kurtarmaya) çalışıyorduk. Tam altı gün altı gece muharebe etdik. Ruslar gittikçe bize daha takarrüb (yaklaşıyorlardı) ediyorlardı. Bende on iki top ile o kadar mitralyöz vardı. Halbuki Ruslara daimi sürette topçu imdadı geliyordu. Bununla beraber bizim topları ve mitralyözleri isti'mal (kullanacak) edecek askerim kâffesi (tamamı) telef olmuş, bizzat toplar kırılmış ve top mermimiz kalmamış idi. Vaktâ ki etrafıma bakdım ve bütün askerimden ancak 300 kişi kaldığını gördüm. O vakit teslim olmağa karar verdim..." Bkz. **Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130**, s. 139; **BOA, HR. SYS, 2109/5 - 4-5**, Sofya Sefaret-i Seniyyesi, 43/2278 Numaralı tahrirât melfufudur.*

⁷⁸ Kazım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum 1990, s.251.

Rus kuvvetleri 4 Ocak 1915 tarihinde taarruzlarına devam ederek 10. Kolorduyu imha etme çabasına girmiştir. 10. Kolordunun sol kanadına 3. Kafkas Avcı Tugayı, 2. Koban Plaston Tugayı, 263. Avcı Alay ve 1. Kazak Süvari Tümeni taarruz etmeye devam etmiş ve Divik 5 Ocak 1915'te Rusların eline geçmiştir. Rus Komutan Maslofski 10. Kolordu birliklerinin artçıları ile muharebe ettiklerini zannetmekteydi. Ancak gerçek durum, 10. Kolordunun toplam mevcudu olan 1.200-1.500 eri ile savaşıyorlardı. Buna rağmen Türk Kolordusundan çok az sayıda esir alabildiler.⁷⁹

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa 4-5 Ocak 1915 gecesi Sarıkamış'ın iki kilometre kuzeyinden aşağıdaki çekilme emrini vermişti:

"10. Kolordu, Ordunun diğer kısımlarıyla birleşmek üzere Çermik üzerine aşağıdaki şekilde yürüyecektir: 30. Tümen ve Hilmi Bey Müfrezesi toplu olarak Tümen Komutanı Şemsi Bey komutası altında bulunacaktır. Tevfik Bey Tümeni (31. Tümen Komutanı Yarbay Tevfik), bütün kuvvetiyle saat 21. 00' de mevziinden hareket ederek Çatak deresi boyunca Süvari Teğmeni Nihat'ın göstereceği yoldan Çermik üzerine yürüyecektir. Bu hareketi örtmek için toplar mevziden çekilmezden evvel birer ikişer mermi atacaktırlar. Taburlar, bölükler, topçular, mekkareler, son derece toplu bulunacak, gereksiz yere teçhizat ve top bırakan komutanlar tart ve idam olunacaktır. Çatak deresini, Divik doğrultusuna karşı örtmek için Yüzbaşı Nuri komutasında bırakılan tabur, 31. Tümen kıtalarının sonu alındıktan sonra, 31. Tümen Komutanının emriyle kol nihayetine katılacaktır. Ben 30. Tümen'le beraber bulunacağım. Sahra topları için Çatak deresine incek bir yol aranacak ve dereye inmeye gayret edilecektir. Şayet mümkün olmazsa toplar tahrip edilerek ve taşınabilen kısımlar götürülecektir."⁸⁰

10. Kolordunun çekilmesi, verilen emirlere göre düzenli bir şekilde yapılmıştır.

Şimdiye kadar yapılan muharebelerde, 3. Ordunun büyük kayıplar vererek zayıflaması nedeniyle, taze kuvvetlerin getirilmesine lüzum görülmüş ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, İstanbul'da 1. Ordu Komutanlığına şu emri vermiştir:⁸¹ "5. Kolordu'yu mümkünse derhal trenle Ulukışla'ya ve oradan Kayseri - Sivas üzerinden Erzurum'a gönderiniz. Her

⁷⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, a.g.e.**, s. 513.

⁸⁰ **A.g.e.**, s. 514.

⁸¹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 518.

tümende bir sahra, bir dağ taburu bulunsun. Kıtalara kışlık elbise giydirilmiş olacaktır.”

Tiflis'ten gelen bir emir üzerine General Yudenic Sarıkamış Grubunun Grubu Komutanlığını üzerine aldı. Berhman ise Sarıkamış görevinden alınarak Romanya Cephesi'nde bulunan 40. Kolordu Komutanlığına tayin edildi. Sarıkamış Muharebelerinde toplamda 7000 askerimiz ve 200 subayımız esir düştü.⁸²

Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'ya 7 Ocak tarihinde gönderdiği raporunda 9. 10. Kolordu birliklerinin Sarıkamış – Divik – Başköy bölgesinden topladığı kabileleri bir araya getirerek Bardız'a intikal ettirdiğini ve burada birliklere tüfek ve top cephanesi ikmal yaptığını ve buradan da Oltu'ya çıkardığını belirtmektedir. 9. Kolordudan geriye 100 nefer, 1 Binbaşı ve 1 Kurmay Yüzbaşı olduğunu da vurgulamaktadır.⁸³

Enver Paşa 3. Ordu'dan ayrılmadan önce 8 Ocak 1915 günü orduya aşağıdaki bildiriye yayınlamıştır:

"Arkadaşlar, Hemen bir ay oluyor ki içinde bulunarak günlerce süren muharebelerde nasıl düşmana saldırdığınızı gördüm. Havanın, yerin ve düşmanın gösterdiği direnmeleri her türlü yoksulluğa bakmayarak kırdınız ve düşmanı ata toprağından sürüp götürdünüz. Düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarf ettiğiniz emekler hiçbir vakit kaybolmayacaktır. Bundan dolayı sizi, Padişahımız başta olduğu halde bütün millet tebrik ediyor. Ben yine İstanbul'a dönüyorum. İnşallah bundan böyle de büyük büyük başarılar kazanarak düşmanı bir daha baş kaldırmayacak derecede kahreder ve şehitlerimizin ruhunu şad edersiniz. Sizi Allah'ın birliğine emanet ediyorum. Unutmayınız ki Allah her zaman yardımcımızdır." ⁸⁴

Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın 7 Ocak 1915'te yaptığı çağrıya bilinmeyen nedenlerle cevap vermemiş ve Hedik'e gelmemiştir. Bunun üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa'ya 8 Ocak 1915 şü yazılı emri göndermiştir:

"Sol Cenah ve 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'ya; 3. Ordu Komutanlığı'na atandınız. 11. Kolordu, durumu hakkında size yazdı. Ben yarın İstanbul'a hareket ediyorum. 10. Kolordu Komutanlığı'na Süvari Tümen Komutanı Albay Yusuf İzzet atandı.

⁸² Çakmak, a.g.e., s. 64.

⁸³ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 63, a.g.e., s. 186.

⁸⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, s. 525.

Buna göre ne düşünüyorsanız hemen bildiriniz. İstanbul'dan İran'a gitmek üzere yola çıkarılan dokuz tabur ve iki dağ bataryalı bir tümenin Bitlis'e doğru hareket ederek 3. Ordu emrine girmesini emrettim. Bundan başka İstanbul'da 5. Kolordu, Ulukışla yoluyla Sivas üzerinden Erzurum'a hareket emri aldı. 11. Kolordu Erzurum'dan şimdiye kadar 5.000 ikmal eri aldı. Genel kuvvesi 10.000 tüfektir. Beni görmek ister imisiniz. Yoksa gideyim mi?"⁸⁵

Başkomutan Vekili Enver Paşa ile Bronzar Paşa ve yaverleri 9 Ocak 1915 saat 07.00'de Hedik'ten ayrıldılar. Yeni Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa henüz Hedik'e gelmemişti. Enver Paşa, Erzurum'a dönerken Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya çektiği telgrafta bir aylık hareketin bilançosunu şu sözlerle özetliyordu. *"Rus ordusu tamamı ile mağlup edilmemişse de huduttan dışarı atılmıştır. Yorulmuş olan ordu dinlendirilerek ileri harekate hazırlanmaktadır. Ben de Hafız Hakkı Paşa'ya kumandayı vererek İstanbul'a geliyorum. Bunun mahrem tutulmasını rica ederim."*⁸⁶

Almanya, 9 Ocak tarihine kadar Türk ordusunun Sarıkamış'ta büyük bir felakete uğradığını haber alamamıştır. Enver Paşa gerçeğin aksine Alman Büyükelçisine bu cephede zafer kazandığına dair bilgiler göndererek bu haberlerin Almanya'ya ulaşmasını sağlamak istemiştir. Gönderilen haberler arasında Rus ordusunun kaçarak geri çekildiği ve kısa bir süre içinde tek bir Rus askerinin Türk taprağında kalmayacağı yönünde olmuştur. Alman Büyük Elçi Zimmerman, 2 - 5 Ocak tarihleri arasında Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği haberler arasında, Sarıkamış'ta şiddetli muharebelerin devam ettiğini ve Enver Paşa'nın büyük bir zafer kazandığını ve Türklerin 2.400 civarında Rus esiri aldığını, bu sebeple Enver Paşa ile karargahında görevli Alman subaylardan Kurmay Başkanı General Bronsart von Schellendorf, Albay Guse, Yarbay von Feldman'a liyakat madalyasının verilmesini teklif etmiştir. Ancak, 8 Ocak 1915 tarihinde Viyana'daki Alman elçisinin verdiği haberde, 9. Türk Kolordunun yok edildiği, 10. Kolordudan haber alınmadığı ve 11. Kolordunun geri çekilmek zorunda kaldığı haberleri Almanya'ya ulaşması ile gerçekler ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Enver Paşa'nın talimatı ile 10 Ocak 1915 tarihinde İstanbul'da yayımlanan Resmi Gazete haberinde:⁸⁸ *"Rusların bir kolordumuzun ve firka kumandanlarını esir ettikleri hakkındaki yalanları kat'ıyyen tekzip olunur."* ifadeleri yer

⁸⁵ A.g.e., s. 525.

⁸⁶ Bayur, a.g.e., s. 368.

⁸⁷ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. B, Ankara, 2014, s. 100-101.

⁸⁸ *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130, s. 131; BOA, HR. SYS, 2109/3-11, Milli OsmanlıTelgraf Ajansı Dersaadet-Beyoğlu.*

alıyordu. Böylece, aksi haber yayımlanarak, gerçekler halktan ve dünyadan gizlenmeye çalışılıyordu.

13 Ocak 1915 - 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, Erzincan'da bulunan Enver Paşa'ya gönderdiği 13 Ocak 1915 tarihli raporunda, 11. Kolordu bölgesinde altı günden beri kanlı muharebelerin devam ettiğini bazı günlerde askerin günde bin zayıat verdiğini, 54. Alay ve 98. Alaylarda ancak 5 - 6 subayın sağ kaldığını, 10. Kolordu bölgesinde Oltu'nun sukut ettiğini, bu vaziyette 3. Ordunun toplam elde kalan dört bin silahlı erinin evvela Köprüköy hattına çekilmesini ve düşmanın taarruzlarına devam etmesi halinde, Erzurum Höyükler hattına çekilmesini teklif ediyordu. Ayrıca, Erzurum'da sebat etmenin de yeni gelecek bir taze kuvvete bağlı olduğunu bildiriyordu.⁸⁹

3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 16 Ocak 2015 tarihli günlüğünde şu acı itiraflarda bulunuyordu: "...Ah Enver ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dört nala kaldırmakla, 100.000 masumun kanına girdin. Allah seni affetsin." ⁹⁰

Gerçekten bu rakam, şehidi ve yaralı ile savaş dışı kalmış 3. Ordunun mahfoluşunu ifade eden sözlerdi. Aslında, bu felakette kendisinin de önemli bir payı vardı.

22 Ocak hasta yatağında Enver Paşa'ya yazdığı son raporunu günlüğünde bahsetmişti. Bu satırlarda, son bir ay içinde '30.000 şehid evladını bu topraklara gömdüğünü' ifade ederken bir yandan da: "...Kafkasya, Rumeli'den alıncak parçaya nispeten yüz defa daha mühimdir" diyerek Kafkasya'nın öneminden bahsediyordu. Hasta yatağında dahi sert komutan görüntüsünü kaybetmeyen Hakkı Paşa, asker kaçaklarının idamını istemekte, suçlu bulunan komutanları Divanı Harbe göndermektedir. Günlüğünün en çarpıcı kayıtlarından biri de şehid olan askerimizin durumu ile ilgili:⁹¹

"Felaket. Maktel (ölü) Yevmiye (günlük) 44 şehit, 40 da Köprüköy'de, 130 Erzurum'da. Bir o kadar da yollarda ve diğer hastaneleri de sayarsak harp zayıatı hariç yevmiye (günlük) 420 – 450 nefer (er) zayı ediyoruz. O halde şu son 20 gün zarfında 9.000 genci gömdük" demektir. Özellikle tifüs, dizenteri hastalığından dolayı Erzurum hastanelerine akın akın hastalar geliyordu. Hastane kapasitesi 900 kişilik olmasına rağmen, 15.000 hastanın yattığı

⁸⁹ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 84, a.g.e., s. 253.

⁹⁰ Bardakçı, Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s. 26-27.

⁹¹ A.g.e., s. 26-27, 101.

düşünülürse doktorlar ve hasta bakıcıları yetersiz kalıyor, çoğu ilgisizlikten şehit oluyordu.”⁹²

19 Ocak 1915 itibari ile genel taarruzlarını durduran Yudenic emir komutayı Baratof’a bırakarak Tiflis’e hareket etti. Maslofki’ye göre Rus genel zayıfatı 10.000 donuk kaybindan başka 20.000 ölü, yaralı, hasta kayıp verilmiştir. Ayrıca 2.000 esir buna ilave edilirse toplam Sarıkamış Muharebelerinde genel Rus kayıpları 32.000’dir.⁹³ Türk resmi kayıtlarına göre Sarıkamış Muharebelerinde kaybımız 53.000 şehit⁹⁴ ve ayrıca 7.000 esir ile birlikte 40.000 civarında hasta ve yaralı verilmiştir. Bu kayıp miktarları, kış şartlarının her iki ordunun askerleri üzerinde ne kadar olumsuz rol oynadığını göstermektedir.

Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa’ya çektiği telgrafta, 4.000 savaş mevcudu kalan ordunun önce Köprüköye ve daha sonra Höyükler hattına çekileceğini, Erzurum’a ivedilikle bir tümen kuvvetin yetiştirilmesini talep etmiştir. Enver Paşa, bu talebi olumlu karşılamış ve İstanbul’dan İran’a gönderilmek üzere hazırlanmış olan 1. Kuvveyi Seyyare Tümenini (Komutanı Enver Paşa’nın amcası Halil Kut Bey) 3. Ordu emrine verdiğini ve başka bir tümen istenmemesini 27 Ocak 1915 tarihinde bildirmiştir.⁹⁵ Enver Paşa’nın Harp Akademyesinden hocası olan ve kışın taarruz etmeyelim, bahara taarruz planlayalım Erzurum Höyükler bölgesinde savunmada kalalım diye teklifte bulunmuş olan eski 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa’nın bu teklifi fiilen gerçekleşmişti.⁹⁶ Fakat aradan geçen 3 hafta içinde 100.000 kişilik Osmanlı Doğu (Kafkas) Ordusu yok olmuştu.

⁹² Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. B, Ankara, 2014, s. 121, Mahmut Kamil Paşa’nın göreve başlaması ile beraber 3. Ordu baştabibi olan Tevfik Selim beyinde ve Alman doktorların çalışması ile hastane düzene sokulmaya çalışılmıştır.

⁹³ Çakmak, **a.g.e.**, s. 68.

⁹⁴ Resmi Rus kaynakları, Sarıkamış Muharebelerinde Türk kuvvetlerinden 23.000 şehidi savaş alanından at arabaları ile toplayarak göndüklerini belirtmektedir.

⁹⁵ Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt X, Ankara 1985, s. 195.

⁹⁶ Bu konuda savaşın başından itibaren 9. Kolordunun Kurmay Başkanlığı ve Tümen Komutanlığı yapan Kurmay Yarbay Şerif Köprülü, kendi eserinin 119. sayfasında, bu iki genç komutanı ve **kendini de dahil ederek**, ağır fakat haklı bir şekilde tenkit etmiştir. Şerif Köprülü, şu ifadeleri kullanmıştır: *“Fakat düşüncelerindeki incelik, 3. Ordunun 10. Kolordusunu ve sonuçta 3. Orduyu karşılaştığı felaketten kurtaramadı. Niyet hayır, fakat sonuç şer oldu. Bu sonucun bütün sorumluluğu da elbette dünya ve ahirette onların amelleri ne yazılır. Ne Enver Paşa Komutan olabildi, ne de Hafız Hakkı merhum 10. Kolorduya kumanda edebildi. Her ikisinin başarılı bir şekilde savaş esnasında Tabur ve alay komutanlığı yapabileceklerine inanan kimse varsa ortaya çıksın! İdare ve kumandanın her ikisini de layığı ile yapabilmek için bu satırların yazarı (Alb. Şerif Köprülü) öyle anladım ki*

Cemal Paşa, doğru bir tespitle Sarıkamış Harekatı'nda yapılan stratejik hataların bir bölümünü şu sözlerle özetlemiştir:

“Umumi Harb'e girdiğimizden beri strateji bakımından yapılan hataları gözümün önünden geçiriyordum. Önce Kars'ı ele geçirmek düşüncesiyle Aralık 1914'te yapılan Sarıkamış taarruzu Kafkas ordumuzun tamamen yok olmasına sebep olmuştu. Bir daha aynı kuvvet ve güce sahip olacak şekilde teşkilatlandırılmamış olan bu ordu, Erzurum'u savunmaya güç getiremeyerek, o önemli mevkiinin Rusların kontörüne geçmesine yol açmıştı. Sonradan düşmanın Çanakkale'den çekilmesi üzerine Diyarbakır ve Bitlis taraflarında toplanan 2. Ordu ile Erzincan ilerisinde bulunan 3. Orduca teşebbüs edilen Erzurum'un geri alınması çabalarının da herhangi bir faydası olmadığı gibi Erzincan'ın dahi düşmesine ve düşmanın Sivas ile Erzincan hattına kadar ilerlemesi sebebiyet vermişti. Kutül Amare'deki İngiliz ordusunun esir düşmesinden sonra Irak ordusunun bir kısmının alınarak İran'da fetihler yapılması için görevlendirilmesi, sonuçta Bağdat'ın düşmesi, sonuçta Bağdat'ın düşmesini ortaya çıkarmıştı. İşte şimdi Kudüs ve genel olarak Filistin tehlikede iken son kuvvetlerimizin Bağdat'ın geri alınmasına ayrılması, Kudüs, Filistin ve belki de bütün Suriye'nin düşman istilasına uğramasını gerektirecekti.”⁹⁷

Sonuç

Enver Paşa 3. Ordudan büyük başarılar bekliyordu. Bölgeyi tanıyan birçok Türk ve Alman komutan Sarıkamış bölgesinde kış şartlarında bir taarruz yapılmaması için Enver Paşa'yı uyarmıştı. Fakat bu tavsiyeler hiç dinlenmedi.⁹⁸ Bunun ötesinde Kolordu çapında iki adet 1. ve 5. Sefer

kıtalarda 5-10 sene ciddi faaliyet ve hizmet lazım. Halbuki 1914 senesinde bizlerin fiili hizmetimiz, toplam olarak 2-3 seneyi geçmemiştir. Bu sebeple, alt rütbelerle tümenleri kumanda etmeye davet edildiğimiz vakit, çoğumuz herkes için her zaman ve mekanda kolay yol olan vurma, kırma, asma, kesme yolunu tutuyorduk. Oldu bitti, acaba 1914 yılından 37 sene evvel Gazi Muhtar ve Osman Paşalar ile Ahmet Eyüp Paşa merhumlar düşmanlarla uğraşırken kendi erleri ve subaylarından kaç kişiyi öyle sorusuz ve cevapsız kendi elleri ile vurup öldürdüler. Yahut, kendi yaverlerine öldürttüler.”

⁹⁷ Cemal Paşa, **Hatırat (1913-1922)**, Yayına Hazırlayan Ahmet Zeki İzgöer, 2. Baskı, DBY Yayınları, İstanbul, 2012, s. 228.

⁹⁸ İsmet İnönü, yazmış olduğu hatıralarında Enver Paşa'nın karakteri hakkında şu sözleri sarfetmişti: “... Asker vasıfları bakımından vazife sever, çalışkan ve korku nedir bilmez, müstesna bir kahraman olarak, askeriliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır. Kumandan olarak Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar ilerlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır.”, Birinci Dünya Harbi'nde İsmet İnönü, İstanbul Genelkurmay Karargahında

Kuvvetleri teşkil edilerek İran ve Azerbaycan üzerine gönderilerek ve buraların da ele geçirmesi istenmiştir (Harita-6 : Kroki : 32).

Yapılan stratejik hatalardan biri de harekâtın Aralık sonu ile Ocak başında yapılmış olmasıdır. Böyle bir harekât yapılması için ya Kasım ayı geçmeden veya bahar başlangıcında yapılması gerekiyordu. Özellikle 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu hususu vurguladığı için savaştan kaçmaktan dolayı suçlanmış ve görevinden alınmıştır.

Yapılan hayati hatalara rağmen Rus General Nikolski, Sarıkamış Harekâtında savaşan Türk komuta heyetinin ve Türk askerlerinin dondurucu soğuklarda kahramanca savaştığını şu dikkate değer sözlerle ifade etmiştir:

“Başta Kolordu Komutanı olduğu halde en ümitsiz taarruzları dahi tereddüt göstermeden ve cesurca yapmakta ve mevzilerini delicesine inatla savunmaktaydılar. Gerçekte, onların arkasında bulunan Enver Paşa'nın birlikleri idi ve tereddüt edenlerle geri çekilenleri merhametsizce kurşuna dizmekteydiler. Küçük komuta heyeti ve erlere gelince; onlar tarihi olan sabır ve tahammüllerini göstermişlerdir. Çatak ve Bardız üzerinden Sarıkamış'a taarruz eden birlikler, harekât için hiç müsait olmayan bir arazide ilerlemek zorunda kalmışlardı. Türk askeri kışın en şiddetli zamanlarında bile muharebe edebilecek bir güce sahipti. Dondurucu soğukun şiddetinden telefonların işlemediği zamanlarda iki üç hafta süreyle ve devamlı olarak bir barınaktan yoksun kaldıkları anlarda bile hiç durmadan muharebe etmişlerdir. Hâlbuki bu asker, düzensiz olarak beslenmekte ve erzak gelişigüzel verilmekteydi. Böyle tahammülü zor şartlar altında buldukları halde, Türk askeri kahramanca çarpışmış ve tam 10 gün hiç istirahat etmeksizin inatçı bir şekilde muharebeye devam etmiştir.”⁹⁹

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 19 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'dan almış olduğu Kötek-Bardız istikametine taarruz emrini değiştirip, Ardahan yolunu takip ederek, Allahuekber dağlarını aşır Sarıkamış ile Kars arasında yer alan Selim bölgesi yolunu takip etseydi, 75 km mesafeyi kat ederek, çok yüksek dağları aşmak zorunda kalmayacaktı. Bu stratejik hata da Sarıkamış Harekâtının seyrini değiştirmiş ve hatalar silsilesi devam etmiştir. Bunun yerine, daha uygun şartlarda 50 km'lik bir yürüyüş mesafesi ile daha alçak dağ bölgesini aşır, Bardız bölgesine gelebilirdi. Yine plana uygun bir şekilde 10. Kolordu, Bardız'a ulaşabilseydi, 9. Kolordu ile birlikte üstün kuvvetlerle muharebeye katılabilir

Enver Paşa ile birlikte çalıştığı sırada onu yakından tanıma fırsatı bulmuştur, bkz: M. Bardakçı, **Enver**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B, İstanbul, 2018, s. 123.

⁹⁹ Nikolski, **a.g.e.**, s. 64.

ve daha az donuk ile baskın tarzında bir taarruz ile Sarıkamış'ta az sayıda kuvveti bulunan Berhman kuvvetlerini yenerek burayı ele geçirebilirdi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-8.

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-32.

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-90.

ATASE Arşivi, Dosya No: 6/3989, Kls. No: 5054, Fihrist No: 1-93.

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-130.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No: 14, Ocak 2017, Yıl: 66, Sayı: 139.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 18.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 19.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 34.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 43.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 46, 46a.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 53, 53a.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 58, 58a.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 60.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 62.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 63.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 84.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130, s. 139; BOA, HR. SYS, 2109/5 - 4-5, Sofya Sefaret-i Seniyyesi, 43/2278 Numaralı tahrirât mehfufudur.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130, s. 131; BOA, HR. SYS, 2109/3-11, Milli OsmanlıTelgraf Ajansı Dersaadet-Beyoğlu.

Resmi Kaynaklar

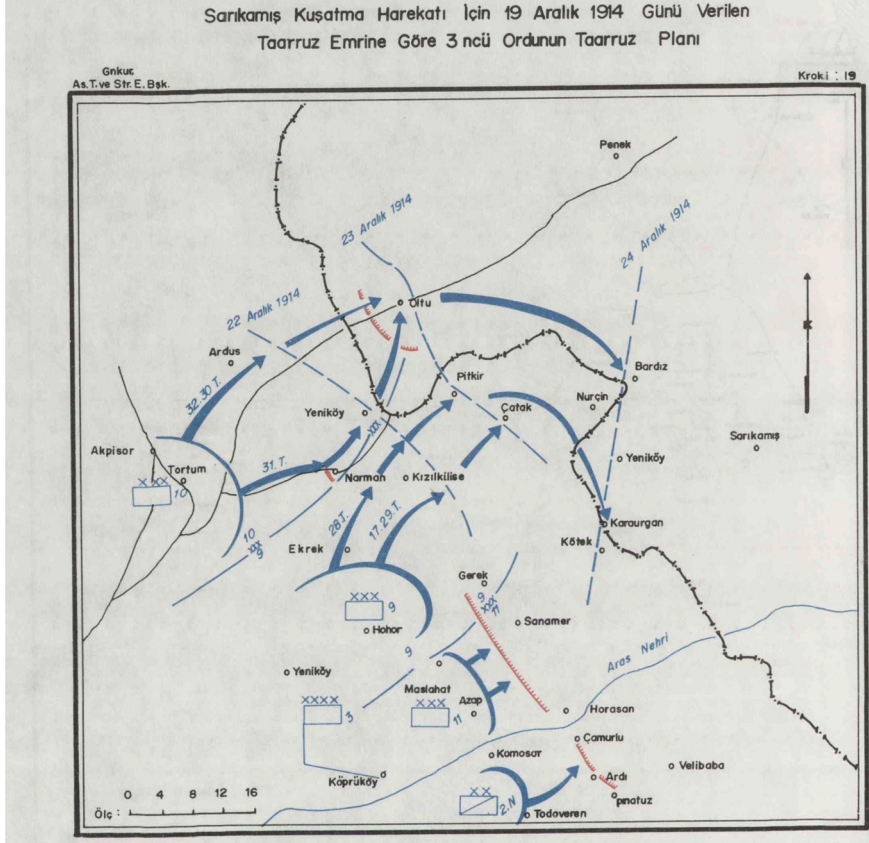
Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, C. 2, 1. Kitap, Ankara, 1993.

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt X, Ankara, 1985.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları No: 3, IX. C, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Hava Harekatı**, IX. C, Ankara, 1969.
- Çakmak, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2005.
- General Nikolski, **Sarıkamış Harekatı**, Çev. E. Yarbay Nazmi Bey, ATASE Yayınları, 2. B, Ankara, 1990.

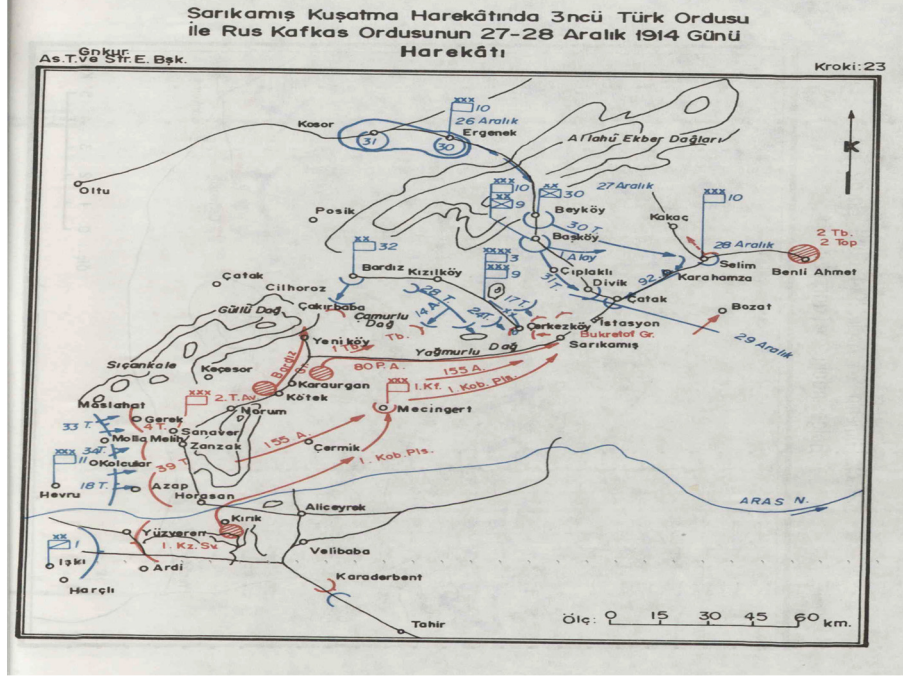
Kitaplar

- Bardakçı, Murat, **Enver**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B, İstanbul, 2018.
- Bardakçı, Murat, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B., İstanbul, 2016.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Savaşın Başından 1914-1918 Kışına Kadar**, C. 3, Kısım 1, B. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Cemal Paşa, **Hatırat (1913-1922)**, Yayına Hazırlayan Ahmet Zeki İzgöer, 2. Baskı, DBY Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. B, Ankara, 2014.
- İlter, Aziz Semih, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatırları**, Genkur Yayınları, Ankara, 2007.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, C. IX, 3. B, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Karabekir, Kazım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990.
- Köprülü, Şerif, **Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu, Sarıkamış Çevirme Muharebesi ve Meydan Muharebesi**, Yayına Haz. Mustafa Görür-Yılmaz, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 3. B. Ankara, 2015.
- Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi**, 2. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.
- Sanders, Liman von, **Türkiye'de Beş Sene**, 7. B., Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.
- Sönmez, Bingür- Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış**, İkaruz Yayınları, İstanbul, 2007.

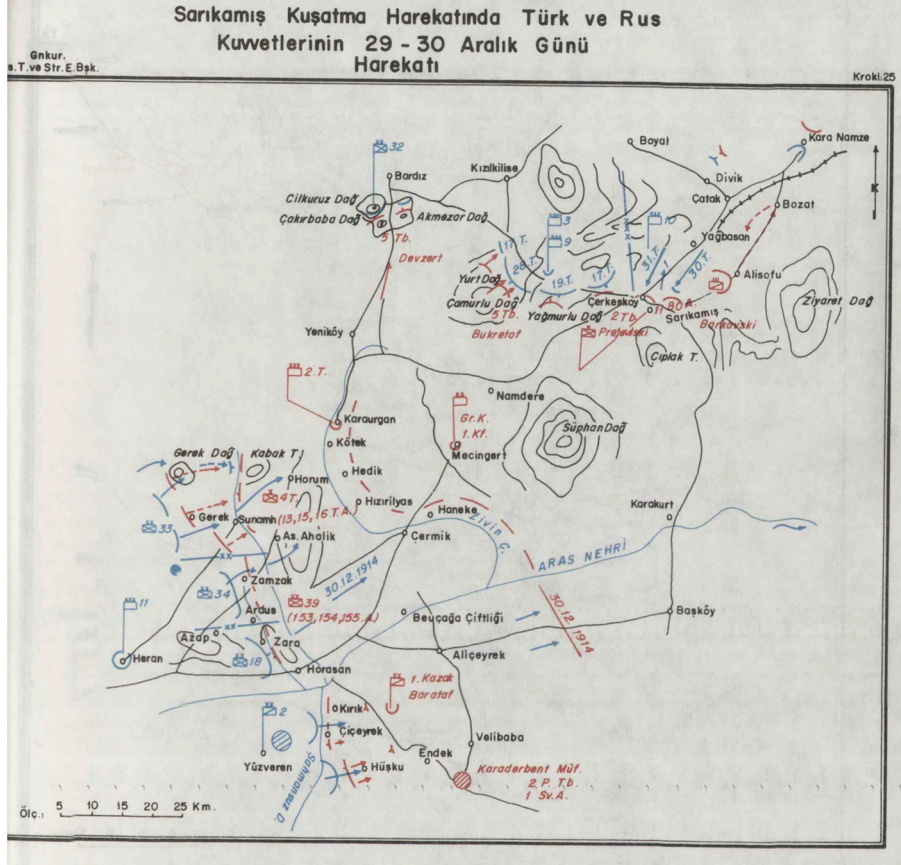
EK- A: Haritalar

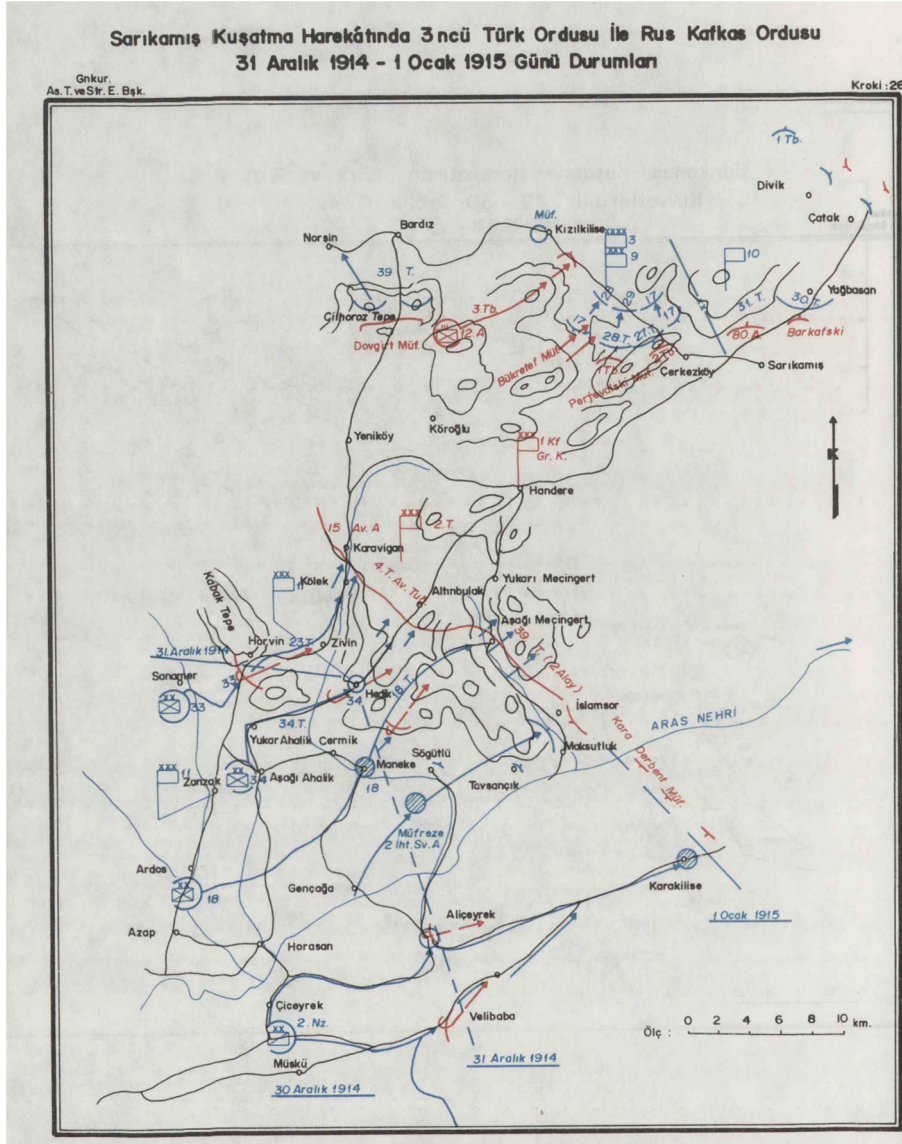
Harita-1 (Kroki:19) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

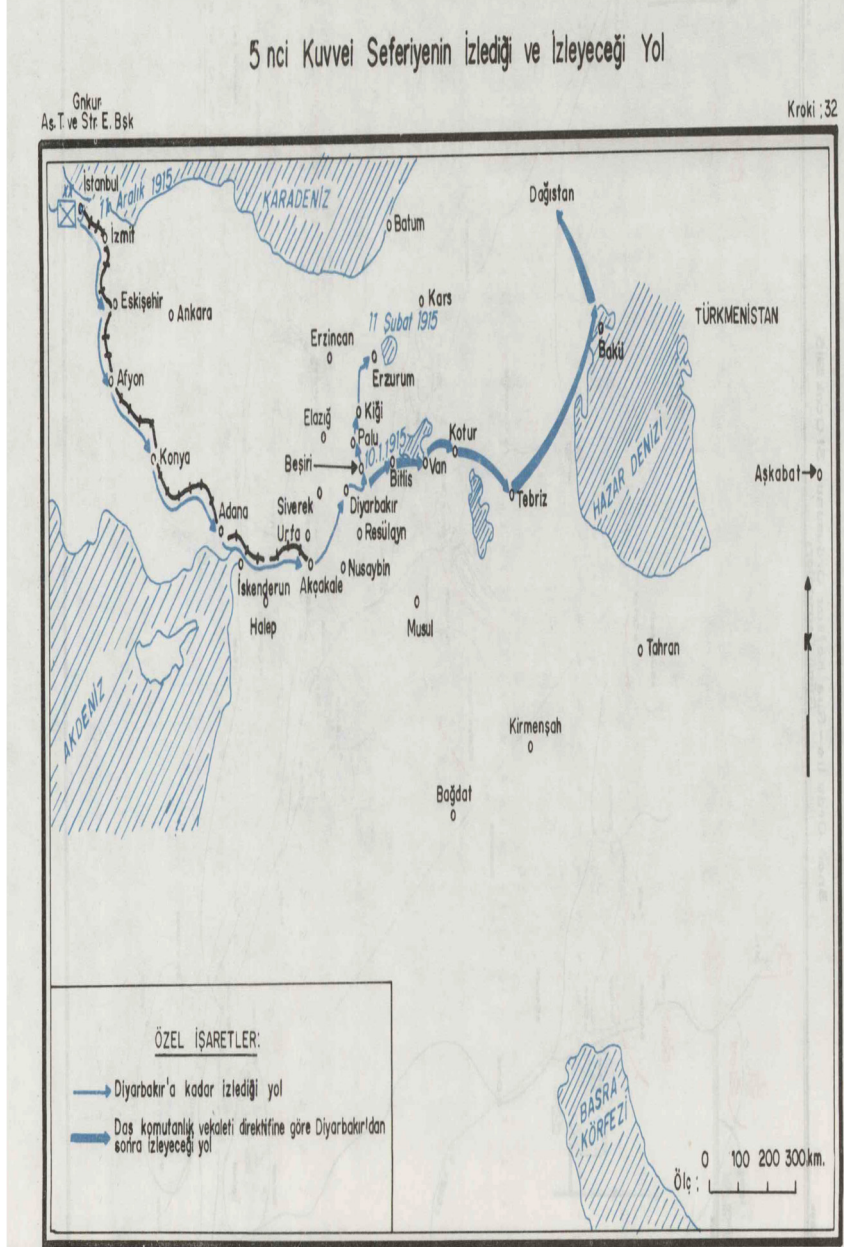
Harita-2 (Kroki : 23) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

Harita-3 (Kroki : 25) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

Harita-4 (Kroki : 26) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

Harita-6 (Kroki : 32) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.